

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI**

İMAM-I GAZZÂLÎ’NİN TEVEKKÜL ANLAYIŞI

**Hazırlayan
Mustafa GÖREGEN**

**Danışman
Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT**

Yüksek Lisans Tezi

**Ağustos 2020
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI**

**İMAM-I GAZZÂLÎ’NİN TEVEKKÜL ANLAYIŞI
(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan
Mustafa GÖREGEN**

**Danışman
Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT**

**Ağustos 2020
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı-Soyadı

İmza:

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Başlığı: İMAM-I GAZZÂLÎ'NİN TEVEKKÜL ANLAYIŞI

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 100 sayfalık kısmına ilişkin, 17.08.2020 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı: % 26'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1-Giriş dahil
- 2-Ana Bölümler dahil
- 3-Sonuç dahil
- 4-Alıntılar dahil
- 5-Kapak hariç
- 6-Önsöz ve Teşekkür hariç
- 7-İçindekiler hariç
- 8-Kaynakça hariç
- 9-Özet hariç
- 10- Yedi (7) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 17/08/2020

Adı Soyadı : Mustafa GÖREGEN
Öğrenci No : 4030730825
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Kelam
Program Adı : Yüksek Lisans

Danışman
Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT

Öğrenci
Mustafa GÖREGEN

YÖNERGEYE UYGUNLUK

“İmam-ı Gazzâlî’ nin Tevekkül Anlayışı” adlı Yüksek Lisans Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Mustafa GÖREGEN

Danışman

Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Halim ÖZNURHAN

Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT danışmanlığında **Mustafa GÖREGEN** tarafından hazırlanan “**İmam-ı Gazzâlî’nin Tevekkül Anlayışı**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** Tezi olarak kabul edilmiştir.

...../ / 2020

Danışman : Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT

Üye : Doç. Dr. Harun IŞIK

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Yasin İPEK

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... / / 2020

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Kenan GÜLLÜ

ÖNSÖZ

En küçük ve önemsiz konularda dahi insanın sığınacak bir hem cins arama yolunda duyduğu gereksinim apaçık bir şekilde ortada iken, ezeli ve ebedi ilim ve sonsuz kudret sahibi olan Allah Teâlâ'ya müracaat edip sığınma, O'na güvenme isteği elbette ki daha köklü bir ihtiyacın tezahürüdür. Ancak ne yazık ki hayat serüveni içerisinde türlü gerekçeler ve nedenler ile arka plana itilen, görmezden gelinen veyahut ötelenen bu yönelim zamanla birey ve toplumda huzursuzluğa sebebiyet vermekte, farklı sorunlar ve sıkıntıların ortaya çıkmasında rol oynamaktadır. Tevekkül ise huzursuz ve hastalıklı bu ruhsal duruma en iyi çaredir. En temel manada “sebepleri tüketip gerisini Allah’a bırakma” şeklinde ifade edilebilecek olan tevekkül, şüphesiz hadiseler karşısında insanın ifratla tefrit arasında dengeyi kurabilmesini temin edecek, üzerine düşeni yerine getirip neticesini Allah’tan bekleyen daha dingin ve huzurlu, verimli bir ruh haline kavuşmasını sağlayacaktır. Ancak gerek Kur’an’da gerekse hadis ve sünnette pek çok kez örneklerine rastlamamıza rağmen tevekkül kavramı zaman zaman farklı ilmi görüş ve bakış açıları nedeniyle kimi zaman Kur’anî anlayıştan uzaklaşarak anlam kaymalarına maruz kalmış, kimi zaman ise tasavvufi boyutları ile kapsamlı ve kademeli olarak anlam derinleşmesi ve genişlemesi yaşamıştır. Farklı tanımlama ve yorumlar neticesinde birçok dini ve ilmi ekolün gündemini meşgul eden tevekkül kavramı fikirleri ile şüphesiz İslami ilimler başta olmak üzere pek çok ilim sahasında önemli bir yer teşkil eden Gazzâlî(ö. 505/1111)açısından da incelenmesi gereken en önemli ve temel kavramlardan birisi olmuştur.

Bu bağlamda biz de çalışmamızın temel konusu olan tevekkül kavramını çok yönlü olarak inceleyerek, farklı kavram ve ilimler ile olan ilişkisini tüm boyutları ile irdelemeyi, nihayetinde ise Gazzâlî’nin tevekkül kavramına olan yaklaşımını, tevekkül konusuna getirdiği farklı yorum ve görüşlerini de ele alarak ortaya koymayı amaçladık. Bu doğrultuda çalışmamızda öncelikle Gazzâlî’nin hayatı, tasavvufa yönelmesi ve İlm-i Yakîn arayışı ile eserlerine yer verilecek akabinde kavramsal çerçevesi çizilecek olan tevekkül kavramının tanımı, mahiyeti, Kur’an ve sünnetteki yeri ve önemi ile diğer ilmi ve dini kavramlar ile yakın ilişkisi incelenecektir. Çalışmanın devamında ise Gazzâlî’nin tevekkül kavramı üzerine inşa ettiği temel kavramlar olan ilim, irade, kudret, kaza ve Kader, insanın fiili ve dünya algısı ele alınarak Gazzâlî’nin tevekkül anlayışı anlatılmaya çalışılacaktır. Çalışmada ayrıca Gazzâlî’nin tevekkül anlayışı hem

bireysel hem de toplumsal açıdan tartışılacak ve günümüze dair değerlendirmelere de yer verilecektir.

Bu konuyu çalışma fırsatı sunan Danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT ile tez izleme komitemde yer alan değerli hocalarım Doç. Dr. Harun IŞIK ve Dr. Öğr. Üyesi Yasin İPEK hocalarım başta olmak üzere çalışmamın her aşamasında desteğini, yardımını ve nezaketini esirgemeyen değerli hocalarıma teşekkür ederim.

Mustafa GÖREGEN

Kayseri, Ağustos 2020

İMAM-I GAZZÂLÎ'NİN TEVEKKÜL ANLAYIŞI

Mustafa GÖREGEN

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2020

Danışman: Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT

ÖZET

Bu çalışma ile şu iki hususa ilişkin ilmi açıklamalar getirilmeye çalışılacaktır. Birincisi, tevekkül kavramına ilişkin zaman içerisinde yapılan farklı yorumlar neticesinde ortaya çıkan anlam kaymalarına bir nebze de olsa açıklık getirmek; ikincisi de Kur'an ve sünnet merkezinde Gazzâlî'nin tevekkül anlayışı bağlamında günümüz insanının psikolojik olarak yaşadığı sorunlara çözüm önerileri sunmak. Bu bağlamda yaşadığımız dünya ile geleceğimiz olan ahiret arasındaki dengenin nasıl kurulabileceği, insanların fani yaşamlarını tevekkül bakış açısı ile ahiret odaklı düzenlemeleri halinde ne dünyadan ne de ahiretten uzaklaşmak zorunlu kalmayacakları, Gazzâlî'nin tevekkül anlayışı ve Kur'an-ı Kerim'in âyetleri ile Hz. Muhammed'in sünneti rehber alınarak anlatılmaya çalışılmaktadır.

Bu çalışma, anlam bozulması yaşayan tevekkül kavramı nedeniyle kendilerine yüklenen bazı irade ve sorumluluklardan kaçan insanların yeniden Kur'anî çizgiye gelmesi için çaba sarf etmiş olan ve dönemin alimleri arasında özgün eserleri ile ön plana çıkan Gazzâlî'nin, Kur'an ve sünnet temelinde şekillenen tevekkül kavramına bakış açısını ortaya koyabilmeyi amaçlamaktadır.

Gazzâlî'nin tevekkül anlayışını ele aldığımız bu çalışmanın birinci bölümünde "Tevekkül Kavramının Kur'an ve Sünnetteki Yeri" ele alınmaktadır. Bu bölümde Tevekkül kavramı analiz edildikten sonra kavramının sözlük ve ıstılâhî anlamları anlatılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Gazzâlî'nin tevekkül anlayışına yer verilmiştir. Bu bölümde tevekkül anlayışını etkileyen unsurlar, Tevekkül kavramının çerçevesi ve Tevekkülün ilişkili olduğu diğer kavramlar da ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, İmam-ı Gazzâlî, Tevekkül, Kur'an, Sünnet.

AL-IMAM AL-GHAZZĀLĪ'S UNDERSTANDING OF TAWAKKUL

Mustafa GOREGEN

Erciyes University, Institute for Social Sciences
Master Thesis, August 2020
Supervisor: Prof. Dr. Temel YESILYURT

ABSTRACT

It is tried to be given academical explanations about the following two matters with this study: the first is to clarify the semantic shifts that occur with different interpretations about the concept of tawakkul over time to some extent. The second is to offer solutions to the psychological problems of today's people based on al-Ghazzālī's understanding of tawakkul by emphasizing the Quran and Sunnah. In this context, how the balance between the world we live and the afterlife can be established, people will not have to move away from the world or the afterlife if they organize their mortal lives with a view of tawakkul life. It is tried to be explained under the guidance of al-Ghazzālī's understanding of tawakkul and verses of the Quran and the sunnah of the Prophet Muhammad.

In this study, al-Ghazzālī, who made an effort to bring people who escaped from some will and responsibilities imposed on them due to the concept of tawakkul in the meaning of distortion of meaning, came back to the line of the Quran and came to the leading among the scholars of the period with his original works, put his tawakkul in the Quran and Sunnah aims to reveal the perspective of the concept.

In the first part of this study, in which we dealt with al-Ghazzālī's understanding of tawakkul, "The Place of the Concept of Tawakkul in the Quran and Sunnah" is discussed. In this section, after analyzing the concept of Tawakkul, the dictionary and its usage areas are explained. In this section, the factors affecting the understanding of tawakkul, the framework of the concept of tawakkul and other concepts related to tawakkul are also discussed.

Keywords: Kalam, al-Ghazzālī, Tawakkul, Quran, Sunnah.

İÇİNDEKİLER

İMAM-I GAZZÂLÎ'NİN TEVEKKÜL ANLAYIŞI

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
İNTİHAL FORMU	ii
YÖNERGEYE UYGUNLUK.....	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
1. Metodoloji.....	1
1.1. Konusu.....	1
1.2. Amacı	3
1.3. Önemi ve Yöntemi	3
2. Gazzâlî'nin Biyografisi	4
2.1. Hayatı	4
2.2. İlmî Kişiliği	6
2.3. Eserleri.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN VE SÜNNETTE TEVEKKÜL

1.1.Tevekkül Kavramının Analizi	13
1.2.Kur'an'da Tevekkül	17
1.3.Sünnet'te Tevekkül.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'NİN TEVEKKÜL ANLAYIŞI

2.1. Tevekkül Anlayışını Etkileyen Unsurlar	33
2.1.1. Allah Tasavvuru.....	33
2.1.2. İman Algısı	37

2.1.3. Amel Yaklaşımı	40
2.1.4. Vahiy Düşüncesi	43
2.1.5. Züht Tasavvuru	48
2.1.6. Dünya Algısı	51
2.2. Tevekkül Anlayışını Oluşturan Temel Kavramlar	55
2.2.1. İlim	55
2.2.2. İrade	59
2.2.3. Kudret	64
2.2.4. Kaza ve Kader	68
2.2.5. Fiil	73
2.3. Tevekkül Anlayışı	75
2.3.1. Tanımı	78
2.3.2. Hakikati	81
2.3.3. İşlevi ve Etkisi	85
2.3.3.1. Bireysel Etkileri	86
2.3.3.2. Toplumsal Yansımaları	94
SONUÇ	96
KAYNAKÇA	101

KISALTMALAR

a.s	: aleyhi's-selâm
b.	: bin (oğlu), ibn
bkz.	: bakınız
C.	: Cilt
c.c	: celle celâlûhü
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: editör
H.z.	: Hazreti
nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü
r.a	: radiyallahu anh
s.	: sayfa
S.	: Sayı
s.a.v.	: sâllallâhu aleyhi ve sellem
ss.	: sayfadan sayfaya
şrh.	: şerh eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik eden
ty.	: tarih yok
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
yy.	: yüzyıl

GİRİŞ

ÇALIŞMANIN METODOLOJİSİ, GAZZÂLÎ'NİN BİYOGRAFİSİ

1. Metodoloji

1.1. Konusu

Müslüman bir birey hayırlı bir fiile girerken azim ve kararlı bir biçimde Allah'a tevekkül eder. Teşebbüsünü baltalayan, onda zafiyet doğuran şüphe, vesvese ve vehimden ise tevekkül yoluyla kurtulur. "Allah'a tevekkül ettim" ilkesini benimseyen mümin elbette ki işini kararlı bir şekilde devam ettirir. Bu manada tevekkül bütün İslam toplumunun ve bireylerin samimi olarak kalpten benimsemeleri icap eden temel ve umumi bir esastır. Allah'a itimat etmek kaydıyla sebep ve vasıtalarla sarılmak tevekkülün en temel şartıdır. Ancak bu noktada insan iradesi ön plana çıkarken, ne yazık ki zaman içerisinde anlam kaymalarının ve bozukluklarının yaşandığı görülmektedir.

İradesini kullanmaksızın her şeyi Allah'tan beklemeyi tevekkül olarak izah eden zihniyeti tam bir çılgınlık olarak nitelendiren Gazzâlî, esas olarak müminin tevekkül hususundaki tutum ve tavrını üç kademede ele almaktadır. İlk durumda belirli bir nedenin belirli bir sonuç vermesi açık ve kesin olur ve bu durum sünnetullah olarak adlandırılır, yani ilâhî bir nizamdır. Bu halde insan ilim (ilâhî bilgi) ve hal olarak Allah'a tevekkülde bulunur, nimetleri verenin Allah olduğunu bilir vetüm samimiyetiyle de Allah'a güvenir. İkinci halde yüksek bir ihtimalledir ki o neden o sonucu ortaya çıkarır. Son halde ise o nedenin o sonucu oluşturması düşük bir ihtimal teşkil eder ki bu halde tedbir almak ve nedenlere sarılmak sünnetullahın bir kuralıdır.¹

¹Ebu Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn, Müessesetü'l-Halebî, Kahire, 1967, s.259.

Arap milletinin hayat sürdüğü topraklara indirilmiş olan Kur'an-ı Kerim, tabii olarak Arap toplumunun ana dili olan Arapça dili ile insanlığa ulaşmıştır. Ancak kimi kavramlar dönemin sosyal şartları altında toplumun kullandığı şekliyle Kur'an-ı Kerim'de kendine yer bulur iken, kimi kavramlara ise farklı, yeni manalar yüklenmiştir. Nitekim Tevhid dini olan İslamiyet'in temsil ettiği değerler ve mesajlar ise söz konusu Kur'anî kavramlar doğrultusunda bir manaya kavuşmuş ve şekil almıştır. Fakat geçen zaman ve yaşanan hadiseler nedeniyle tarihsel süreçte Kur'an-i Kerim'de işlenen bazı kavramlar toplum nazarında esas manalarından uzaklaşarak yanlış bir takım yorum ve değerlendirmelere yol açmıştır. Asli anlamlarında kayma olan bu kavramlardan birisi olan tevekkül kavramı da zaman içerisinde toplumda ve müminin yaşamında Kur'ani anlayışa aykırı çağrışımlar uyandırır olmuş, yanlış anlatım ve anlayışlar nedeniyle birtakım insanlar cibrî kader anlayışına yönelerek atalet ve çaresizliğe sürüklenmişlerdir. Bu minvalde hareket eden insanlar tembelliği, zulme rıza ve haksızlığa boyun eğmeyi tercih ederek, sebeplerden ve tedbirden uzaklaşmış, gayreti, çalışmayı, zorluklar ile mücadeleyi terk etmişlerdir. Kur'ani bakış ve düşünceden gittikçe uzaklaştırılan tevekkül ve irade kavramlarının toplum ve birey üzerindeki tahribatını fark eden dönemin alimleri ise manevi ve zihinsel zeminde yaşanan bu bozulmayı tamir edebilmek, gittikçe Kur'ani çizgiden savrulan toplumu yeniden tevekkülün asli manasına sevk edebilmek için bir takım çalışma ve eserler ortaya koymuşlardır.²

Söz konusu âlimler arasında ise Gazzâlî pek çok yönü ile ön plana çıkmış ve bu minvalde çalışmamızın da temel motiflerinden biri olarak yerini almıştır. Şöyle ki, Gazzâlî, eserleri ve hayatı ele alındığında bu süreci ancak birkaç dönemde inceleyebilmek mümkün gözükmektedir. Örneğin bir süre felsefe alanında araştırmalar gerçekleştirmiş ve filozoflara karşı İslami düşünce ve değerleri savunmanın, filozofların uğraştığı meseleleri bilmek ve öğrenmekten geçtiğini öne sürerek, filozofların fikir ve eserleri sağlıklı bir biçimde incelemeye yönelmiştir. Kısa bir zaman diliminde bu görüşleri tetkik eden Gazzâlî, akabinde filozofların düşmüş olduğu yanlış ve tutarsızlıkları beyan sadedinde eserler kaleme almıştır.³ Ayrıca filozoflar ile birlikte bâtinîleri ve daha nice sapkın düşünceli fikir gruplarını da ele alarak İslam toplumunu

²Âdem Akıncı, "Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 9, 2005, s.7-24.

³Harry Austryn Wolfson, *The Philosophy of the Kalam*, Harvard University Press, Cambridge, 1976, s.41.

bu yanlış fikirlerden sakındırmak ve korumak maksadıyla telifte bulunmuştur. Ancak bu eserleri telif eder iken İslam'ın itikadı hususlarına da açıklık getirmiş, tekfire ilişkin bazı konuları da kaleme almış ve döneminden sonra gelen kelâm âlimlerine önemli bir kaynak miras bırakmıştır. Bu bağlamda sosyal ve dini ilimlere olan hâkimiyeti neticesinde kaleme almış olduğu “*İhya*“adlı eseri de ulaştığı zirveyi tasvir açısından en önemli örnektir diyebiliriz. Bu doğrultuda hayatı boyunca devam ettirdiği çok renkli ve özgün fikri değişim ve gelişim ve izlediği metotlar bakımından çağdaşlarından hatta günümüze değin çalışmaları ulaşmış birçok alimin arasından sıyrılan Gazzâlî'nin çok yönlü kişiliği ve bakış açısı çalışmamıza konu olmasında temel dayanak olmuştur.

1.2. Amacı

Çalışmada Kur'an ve sünnet odaklı tevekkül anlayışının tespit edilerek günümüz insanının psikolojik olarak yaşadığı sorunlara Gazzâlî'nin bu yöndeki tevekkül anlayışını temel alarak ilmi çözümler sunmak, yaşadığımız dünya ile geleceğimiz olan ahiret arasındaki dengenin Kur'an-ı Kerim'in ayetleri ve Peygamberimizin (s.a.s) sünneti rehberliğinde nasıl kurulabileceği ortaya konmak istenmiştir.

Bu bağlamda bu çalışma, anlam bozulması yaşayan tevekkül kavramı nedeniyle kendilerine yüklenen bazı irade ve sorumluluklardan kaçan, sebeplerden uzaklaşan insanların yeniden Kur'anî çizgiye gelmesi için çaba sarf etmiş olan, dönemin alimleri arasında özgün eserleri ile ön plana çıkan Gazzâlî'nin görüş ve fikirleri doğrultusunda tevekkül kavramının aslî manasını tespit edebilmeyi, Kur'an ve sünnet temelinde şekillenen tevekkül kavramına Gazzâlî'nin bakış açısını, Gazzâlî'nin tevekkül anlayışını ortaya koyabilmeyi amaçlamaktadır.

1.3. Önemi ve Yöntemi

İslam düşünce mirasında izlerine her alanda rastladığımız ve çağımızda da halen canlılığını muhafaza eden Gazzâlî'nin görüşleri gerek yaşamış olduğu hayatı gerekse de pek çok konu ve alanda telif etmiş olduğu eserleriyle bu varlığını sürdürmekte, halen görüşleri akademik camiada güncelliğini korumaktadır. Temel kaynak ve eserler haricinde İslam düşünce sistemini kavrayabilmek için en çok müracaat edilen kaynaklardan birisi ve kendinden sonraki ilmi hayatın vazgeçilmezlerinden olan Gazzâlî ve eserleri yüzyıllardır sürekli tartışılmakta ve günümüzde dahi takdir ve eleştiri toplamaya devam etmektedir.

Çalışmamızda genel olarak doküman analiz yöntemi uygulanmış bütünüyle başta İmam-ı Gazzâlî'nin eserleri olmak üzere tevekkül alanında icra edilmiş kaynak incelemesi ve yorumlamasına dayanmaktadır. Bu bağlamda Gazzâlî'nin külliyatı tümüyle gözden geçirilmiş ve Gazzâlî'nin temel olarak tevekkül, irade, fiil, kaza ve kader gibi alanlarda düşüncelerine ulaşılmıştır. Çalışmadabütün bu eserler içerisinde özellikle “*İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*”, “*Kitabu'l-Erbain fiUsuli'd-Din*”, “*TehâfütMakâsıd, el-İktisâd*”, “*Kimyâ*” gibi eserleri tevekkül ve yakın kavramlar hakkında kapsamlı ve detaylı bilgi içermesi nedeni ile daha çok yer verilmiştir.

Çalışmada ayrıca Gazzâlî'nin mevcut eserlerinin yanı sıra gerek kendi yaşamı ve fikriyatı gerekse eserlerine ilişkin olarak kaleme alınmış büyük bir birikim olmasından dolayı, bu alanlarda telif edilmiş yerli ve yabancı kaynaklardan da yararlanılmıştır.

2. Gazzâlî'nin Biyografisi

2.1. Hayatı

Kelam ve ahlak alimi olarak ünlü Gazzâlî(ö. 505/1111)'nin asıl adı, Muhammed bin Muhammed bin Muhammed bin Ahmed, künyesi Ebu Hamid, unvanı ise İslam'ın delili manasına da gelen Hüccet-ül-İslam ve Zeyneddin'dir.İçtihamı Şafii mezhebine yakın olduğu için bu mezhepten olduğu düşünülen Gazzâlî, İran'ın Tus şehrinin Gazal kasabasında, 1058 yılında (Hicri 450) dünyaya gelmiştir. Büyük Selçuklu Devleti devrinde hayatını sürdürmüş olan Gazzâlî, dönemin en önemli İslâm âlimi, filozofu, mutasavvıfı ve müderrisi (profesör) olarak kabul edilmiştir. Gazzâlî, düşünce tarihinin önde gelen isimlerinden birisi olup, kendisine “İslam'ın delili” ve “dinin süsü” gibi lakaplar verilen değerli bir âlimdir. Kelam, fıkıh, tasavvuf ve felsefe hakkında kaleme almış olduğu yapıtları, günümüzde dahi hâlâ önemini muhafaza etmekte ve tercih edilmektedir.⁴

Gazzâlî, kardeşi Ahmed el-Gazzâlî(ö. 520/1126) ile birlikte ilk eğitimini babasının tasavvufu benimseyen ve bu yolla Allah'a ve ilâhî hikmetlere ulaşmaya çalışan kişilerin oluşturduğu yakın çevresinden almıştır. Ahmed b. Muhammed er-Rezkânî (?)'den fıkıh derslerini aldıktan sonra Cürcan'da Ebu'l-Kasım el-İsmailî (ö. 477/1084)'nin öğrencisi

⁴ İlim Esra Erek, “Gazzâlî'nin Descartes'a Olası Etkileri Üzerine”. *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, Cilt 10, Sayı 2, Temmuz 2017, s.111-126.

olarak eğitim hayatına devam etmiştir. Belli bir müddet geçtikten sonra yurduna yani Tus'a geri dönmüştür. Gazzâlî, memleketinde belli bir süre yaşadıkdan sonra, hem Nişabur'daki Nizamiye Medresesi'nin profesörü olarak hem de devrin en önemli kelimcilerinden olan İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085)'nin öğrencisi olmak için Nişabur'a gitmiştir. Burada kısa bir müddet içerisinde üstün zekâsı, güçlü hafızası ve çözümlemeli yorum kabiliyeti ile kelam, fıkıh, mantık, cedel (bir düşüncedeki çelişkileri tartışarak gösterme sanatı) ve felsefe ilimleri hakkında bilgiler edinmiş, üstelik bu alanlarda yapıtlar ortaya koyabilecek bir düzeye erişmiştir.⁵ Öyleki hocası Cüveynî'ye katılmadığı hususlarda dâhil olmak üzere bağımsız eserler kaleme alarak hocasını imrendirecek bir mertebeye ulaşmıştır.

Gazzâlî, makam ve şöhret gibi dünya ile alakalı isteklerin bundan böyle kendisini tatmin etmediğini kavradığında nefsiyle bir savaşa girişmiş ve 1095 senesinde medreseden ayrılarak, ruhsal olgunluğa ulaşmak amacıyla inzivaya çekilmiştir. Aşağı yukarı on sene sürmüş olan bu münzevi yaşamını Hicaz, Şam ve Kudüs'te geçirmiştir. Vaktini tefekkür, zikir, tasavvuf ehliyle sohbet etmek ve eser yazmakla geçirmiştir. Bu ruhsal olgunluğa ulaşma yolculuğunda ifade edilemeyecek ve sayılamayacak kadar manevi keşifleri algıladığı bizzat kendisi tarafından anlatılmaktadır⁶. En ünlü eseri olan “*İhya-u Ulumi'd-Din*”i bu dönemde kaleme almıştır. Israrları kıramayarak Nişabur'da Nizamulmülk Medresesi'nde ders vermeye başlamış burada yalnızca üç sene kaldıktan sonra yurduna Tus'a dönmüştür. Tus'a döndükten sonra evinin yanına fukaha için bir medrese, sufiler içinde bir hankâh yaptırmıştır. Ömrünün son günlerini; ders okutmak, gönül ehlinin sohbetlerine katılmak ve eser yazmakla geçirmiştir. Ayrıca o zamana kadar yeterince birikime sahip olmadığı hadis ilmiyle de meşgul olmuştur. 505/1111 yılının cemâziyelâhir ayında ölmüştür.⁷

⁵ Tâceddin Sübkî, *Tabakat'u-Şafiiyyeti'l-Kübra*, Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire,, 1999. c.v1, s.191-200

⁶Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *El-Münkiz (Mecmuatu'r-Resail içinde)*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye Beyrut, 2006, s. 62.

⁷ Mustafa Çağrı, “*Gazzâlî*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, c. XIII, s.489-505.

2.2. İlmî Kişiliği

Gazzâlî, birçok konuda bilgi ve çalışması bulunan ilmi kişiliği⁸, insan nefsinde etki bırakacak şekilde durumun gereğine göre söz söylemesi, çabuk kavrama, zihin uyanıklığı ve güçlü sezgisi sayesinde yaşadığı devirde olduğu kadar, günümüzde de insanları kendisine hayran bırakmıştır. Dolayısıyla Gazzâlîgünümüzde en fazla incelenen İslam âlimlerinin başında yer almaktadır.⁹

Gazzâlî, kendisinin araştırmacı bir yaradılışa sahip olduğunu söylemektedir.¹⁰ Yaşadığı devirdeki diğer alimler ve bilimsel otoriteler de kendisini üstün zekalı, keskin görüşlü, güç sorunları kolay bir şekilde çözüme kavuşturan ve hafızası çok kuvvetli bir kişi olduğu noktasında hemfikir olmuşlardır.¹¹ Gazzâlî, etrafındaki kişiler ile kurduğu ilişkiler¹² ve araştırmacı yapısıyla içinde yaşamış olduğu devrin dini davranışlarını hem kişisel ve hemde toplumsal olarak müşahade etmiş, sorgulamış ve gerçeğe erişmek amacıyla hangi dini davranış şekillerinin benimsenip uygulanması gerektiğini belirlemiştir.¹³

Gazzâlî'nin kelâm sahasındaki görüşleri İslâm düşünce tarihinde bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Kelâm'ın daha çok akaid konusuna ehemmiyet vermiş olan Gazzâlî'le önem vermiştir. Mantık ve münazara ilkelerinin başarıyla kullanmıştır. Ancak Kelâm ilmi kendisini tatmin etmemiştir. Çünkü bu ilim muarızlarının kabulüne bağlı birtakım mukaddimelere dayanmaktadır. Gazzâlî böylelikle aklın yerine mükâşefeyi koymuştur. Gazzâlî'ehl-i sünnete karşı olan topluluklarla da mücadele etmiştir. Bilhassa mütezile ve bâtinîye ile çatışmıştır. O dönemde bâtinîler insanları birbirlerine düşürüyorlardı. Gazzâlî bunlara karşı beş, altı eser yazmış ve onların bütün fikirlerini çürütmüştür.¹⁴

⁸ Ünver Günay, *Gazzâlî 'nin Toplum Görüşü*, Erciyes Üniversitesi Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazzâlî Tebliğleri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1988, s.170.

⁹ Bekir Karlığa, *Gazzâlî 'nin Eserleri*, TDV İslam Ansiklopedisi(DİA), İstanbul, XIII, s.525.

¹⁰ Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *El-munkizu Min-ad-dalâl*, (Çev. Hilmi Güngör), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1994, s.15.

¹¹ Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, (Çev. Ramazan Yıldız), Şâmil Yayınevi, İstanbul, 2009, s.46

¹² Sabri Orman, *Gazzâlî*, İnsan Yayınevi, İstanbul, 1986, s.15.

¹³ Gazzâlî, *El-munkizu Min-ad-dalâl*, s. 29-30; Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Vasiyetname*, (Çev. Ahmet Faik Arslantürk), Sahaflar Kitap Sarayı Yayınevi, İstanbul, 1991, s.304; Hasan Şahin, *Gazzâlî 'nin İlim, Akıl ve Felsefeye Bakış Tarzı*, Erciyes Üniversitesi Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazzâlî Tebliğleri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1988, s.102.

¹⁴ Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Mişkâtü'l Envâr*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1994, s.10.

Gazzâlî'nin başlıca yardımı din, felsefe ve tasavvuf alanında olmuştur. Pek çok Müslüman filozof, Neo-platonik felsefe dâhil, Yunan felsefesinin çeşitli görüşlerini takip etmekte ve geliştirmektedirler. Bu da birkaç İslâmî öğretiyle uyumsuzluğa sebep olmaktadır. Diğer taraftan tasavvuf akımı, İslâm dininin namaz ve diğer vazifelerinin zorunlu olarak ifa edilmesinden kaçınmak gibi aşırı eğilimleri üstlenmekteydi. Saygıdeğer âlimliği ve şahsi mistik tecrübesini temel alarak Gazzâlî, gerek felsefe alanında gerekse tasavvuf alanında bu eğilimleri yanlışlardan kurtarmaya uğraşmıştır. Felsefe alanında Gazzâlî, matematik ve asıl bilimlerin yaklaşımını tamamen doğru olarak kabul etmiştir. Ayrıca, Aristotelesçi mantığın tekniklerini ve Neoplatonik yöntemleri benimsemiş ve bu araçları, Aristotelesçi ve aşırı usçuluğun negatif etkilerini azaltmak için o zaman hüküm süren Neo-platonik felsefe kuraklığının kusur ve eksikliklerini açıkça ortaya koymak amacıyla kullanmıştır. Fârâbî gibi bazı Müslüman filozofların aksine, mutlak ve sonsuz kavramak için aklın yetersizliğini savunmuştur. Tasavvufun yaklaşımını aşırılıklardan arındırarak geleneksel dinin otoritesini tekrardan inşa etmiştir.¹⁵

Gazzâlî, içinde büyüdüğü İslam toplumunun dini kültürünün ve toplumu meydana getiren bireylerin dini fikirlerinin diğer kültürler karşısında giderek güçsüzleştiğini görmüş, toplumu ve bireyleri karşı karşıya kaldıkları bu tehlikeden uzaklaştırmaya çalışmıştır.¹⁶ Kur'an-ı Kerim ve Hadis gibi dini bilgi kaynaklarının yanında, İslam kültürünün bir parçası olan mistik ilkelerden de faydalanarak, toplumu ve bireyleri itikat, dini davranış ve ahlak hususunda aydınlatmaya çalışmıştır.¹⁷ Nitekim kendisinin "*İhya-u Ulumi'd-Din*" isimli başyapıtı, bu üstün gayretin bir ürünü olarak kabul edilmektedir. Bu yapıtı ile Gazzâlî, dini faziletleri topluma kazandırarak, toplumu düzeltmeyi, dini ilimleri tekrardan eski canlılığına kavuşturmayı ve ideal dini davranışların gereklerini açıklamayı hedeflemiş ve bunları gerçekleştirmek amacıyla büyük bir çaba sarfetmiştir.¹⁸

¹⁵ Nagima Baitenova, "İmâm Gazzâlî'nin Hayatı ve Yaratılış Hakkındaki Düşünceleri", 900. *Vefât Yılında İmâm Gazzâlî* (Ed. İlyas Çelebi). M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No: 271, İstanbul, 2011, s.79-80.

¹⁶ Montgomery Watt, *Müslüman Aydın*, (Çev. Hanifi Özcan), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1989, s.124.

¹⁷ Watt, s.63.

¹⁸ Watt, s.114.

Gazzâlî toplumun ve bireylerin tam anlamıyla düzelmelerinin yalnızca tasavvuf ile mümkün olabileceğini söylemiştir. Ona göre tasavvuf, dini deneyimlerin ve davranışların bütünleşerek nefsi ıslah eden ve aydınlatan bir yoldur.¹⁹ Gazzâlî, şahsi yaşamında tasavvufu hem düşünce ve hem de bir yaşam şekli olarak deneyimlemiş ve tüm Müslümanların tasavvuf yolunda birleşmeleri amacıyla çağrıda bulunmuştur.²⁰ Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde tasavvuf, oldukça yaygınlaşmıştır.²¹ Fakat tasavvufun birtakım yanlış şekilleri de bu dönemde toplum tarafından yaşatılmaya başlanmıştır. Gazzâlî, tasavvufun yanlış şekillerini inceleyerek bunların yanlışlıklarını ortaya çıkarmış²², tasavvuf ile dini ilimler arasındaki ihtilafları ortadan kaldırmıştır.²³ Gazzâlî böylece, Müslümanları tasavvuf yolunda birleştirmiş²⁴ ve İslam dünyasında dini yorumlara bağlı olarak oluşan farklılıkları önleyici ve birleştirici bir görev üstlenmiştir.²⁵ Bu maksatla Gazzâlî, içinde yer aldığı devrin tüm dini ilimlerini ve farklı İslami geleneklerini tenkit etmiş ve Müslümanları, bir orta yolda birleştirmiştir.²⁶ Ayrıca Gazzâlî akıl (felsefe) ile din (iman) arasındaki münasebeti net bir duruma kavuşturarak²⁷, dinin kişisel ve sosyal taraflarını birbiri ile kaynaştırmıştır.²⁸ Kısacası İslam dinini, - ahlaki bir sentezle - yaşadığı dönemdeki farklı görüşler ile uzlaştırmıştır.²⁹ Gazzâlî ayırıcatasavvuf sayesinde insanların taklidi dini tutum ve davranışlardan uzaklaşmalarını sağlayarak onların dini gelişimlerine yardımcı olmuştur.³⁰

Gazzâlî'nin yaşadığı devirde Müslümanların karşı karşıya olduğu politik sorunlarla beraber mezhepler arası gerilim de en üst seviyeye tırmanmış ve hemen hemen her mezhep kendisi haricindeki mezhepleri tekfir eder bir duruma gelmiştir.³¹ Kuşkusuz hukuksal ve politik neticeleri ile beraber düşünüldüğünde bu suçlamaların en tehlikelisi

¹⁹ Orman, s.141.

²⁰ Mian Muhammed Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, İnsan Yayınevi, İstanbul, 1997, s.222.

²¹ Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s.30.

²² Mehmet Ali Okhan, *İmam Gazzâlî*, Gayret Yayınevi, İstanbul, 1964, s.26.

²³ Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1998, s.66.

²⁴ Şerif, s.202.

²⁵ Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Meâricü'l-Kuds, fî Medârici Marifeti'n-Nefs*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1981, s.93.

²⁶ Şahin, s.105.

²⁷ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi*, Ülken Yayınevi, İstanbul, 1995, s.40.

²⁸ Watt, s.134.

²⁹ Günay, s.170.

³⁰ Güngör, s.66-68.

³¹ Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam Ve'z-Zendeka*, (Nşr: Riyaz Mustafa el-Abdullah), Darü'l-Hikme, Dımaşk, 1986, s.49.

tekfirdir (kafir ilan etme).³² Tekfir sorunundan bizzat Gazzâlî’de mağdur olmuştur. Bilhassa tasavvuf ile alakalı yazdığı yapıtlar kötülenmiş ve kendisi Eş‘ari mezhebinden uzaklaşmakla suçlanmıştır.³³ Hatta kimi Şafî/Mâlikî âlimler onun kitaplarının yakılarak yok edilmesini amaçlı fetvalar vermiştir.³⁴

Gazzâlî hayatı boyunca, politik amacının da bir gereği olarak tekfir problemine bir çare bulmak ve Müslüman aleminin kavgalardan uzak ve huzur içinde yaşayabilecekleri itikadî/fikrî bir alan oluşturmaya çaba göstermiştir. Bu maksatla tekfir sorununu tespit etmekle işe başlamıştır. Gazzâlî’ye göre insanların birbirini kafir ilan etmesinin altında mezhep bağnazlığı ve bilgisizlik gibi faktörler yatmaktadır. Bununla beraber farklı mezheplerin birbirlerini kafir ilan ederken en fazla kullandıkları gerekçe, yaptıkları tevil’ler olmuştur. Bu sebeple Gazzâlî’ye ilgili bir metot oluşturmaya çalışmış ve tevil gerekçe gösterilerek tekfirin meşrulaştırılmasını engellemeye çalışmıştır. Nitekim Gazzâlî, “*Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*”, “*Kânûnu't-Te'vil*” ve “*İlcâmü'l Avâm an İlmi'l-Kelâm*” isimli yapıtlarında bu konuya yer vermiş ve insanları verdiği bilgiler ile aydınlatmaya çalışmıştır.³⁵

Gazzâlî, Kur'an-ı Kerim’e uygun olarak farklı mezheplerden Müslümanların birlikte huzur ve barış içinde yaşayabileceği itikadî ve politik bir ortam oluşturmak amacıyla gayret sarfetmiştir. Gazzâlî yaşadığı devirde, Müslümanların tekfir hususunda ölçüyü kaçırdıklarını ve bu durumunda ümmete onarılmaz zararlar vereceğini görmüştür. Bu sebeple kendisi, “*Lâ ilahe illallah*” dedikleri ve buna ters bir davranışta bulunmadıkları müddetçe ehl-i kibleyi kafir ilan etmekten kaçınmak gerekir demiş ve bu prensibe uymayı tavsiye etmiştir. Bununla beraber onun yaşadığı devirde Eş‘arilik, Maturidilik, Selefilik/Hanbelilik, Mu‘tezile ve Şia içerisinde birbirini kafir ilan edenlere bu yolu tamamen kapatması, İslam toplumunun ezici çoğunluğunu oluşturan bu mezheplerin barış ve huzur içinde yaşamasına katkı sağlamıştır.³⁶

³²Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İslam'da Müsamaha- Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s.8.

³³Gazzâlî, *Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*, 1986, s. 31-32.

³⁴Süleyman Dünya, *İmam Gazzâlî ve İman-Küfür Sınırı*, (Çev. Ahmet Turan Arslan), Risâle Yayınları, İstanbul, 1992, s.46-48.

³⁵Ahmet Mekin Kandemir, “Te’vil ve Tekfir Kuramı Çerçevesinde Gazzâlî’nin Toplumsal Barışa Katkısı”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, c. 15, s. 2, 2017, s.345.

³⁶Kandemir, s.359-360.

Gazzâlî'nin bu çok yönlü ilmi şahsiyeti günümüze kadar farklı bilim branşları tarafından incelenmiştir. Günümüzde, hem bilim çevreleri, hemde insanlar hala Gazzâlî'nin yapıtlarına büyük ilgi göstermektedir. Bunun en önemli sebebi ise Gazzâlî'nin yapıtlarında, insanların hayatlarına anlam katabilecekleri ve karşı karşıya kaldıkları zorlukların üstesinden gelmeyi kolaylaştırıcı bilgilere yer vermesidir.

2.3. Eserleri

Gazzâlî, kelâmcılar, sûfiyye, Bâtînîler ve bilhassa Yunan kaynaklı felsefe içinde olmak üzere, dönemin tüm fikir biçimlerini olabildiği kadar çözümlemiş ve eleştirmiştir. Yazdığı eserler, İslâm'ın görüşlerinin neredeyse her alanı ile alakalı olup, her zihin düzeyindeki kişiye seslenecek biçimde yüksek bir özelliğe de sahiptir.³⁷ Aşağıda Gazzâlî'nin çalışmada yararlanılan eserleri hakkında kısa bilgiler verilmektedir.³⁸

El-Munkız Mine'd-Dalâl: Fikir yaşamını ve kendisinin başından geçen rûhî mânevî aşamaları açıkladığı eseridir. Gazzâlî'nin kendi fikir anlayışındaki büyük dönüşüm ve gelişim sürecinden söz ettiği eseridir.

Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-zendeka: Bu eser te'vil ve tekfir konularını ele almaktadır

Kimya-yı Saadet: İmam-ı Gazzâlî'nin Kimya-yı Saâdet adıyla takdimini yaptığımız bu kitap, temel konular bakımından; itikat, ibadet, muamelat, ahlak ve tasavvufla ilgili meseleleri ihtiva eder.

el-İktisâd: Gazzâlî'nin Bağdat'tan ayrılmadan önce yazdığı son eserlerden biridir. Allah'ın zâtı, sıfatları, fiilleri, nübüvvet, meâd ve imâmet konularının ele alındığı, ondan fazla yazma nüshası günümüze intikal eden eserin çeşitli baskıları yapılmıştır.

İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm: Gazzâlî'nin müteşâbihât konusunda kaleme aldığı bir eserdir.

Meâricü'l Kuds: Gazzâlî'nin eserinde çok temelli konulara daha çok felsefî bir terminolojinin eşliğinde açıklamalar getirmektedir.

³⁷ Baitenova, s.80-81.

³⁸ Kenneth Garden, "Zirveden İniş: Gazzâlî'nin Otobiyografik Eserleri ve Yazıldıkları Bağlam Üzerine Bir Değerlendirme", (Çev. Abdullah Özkan), İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, Sayı 35, 2005, s.187-207.

Tehâfütü'l-Felâsife: Gazzâlî, bu yapıtında “Meşşâî metafiziğe” ve “Yeni-Eflâtuncu” sudûr kuramına yönelttiği etkili tenkitlerle, felsefenin dine alternatif olamayacağını ve gerçeği temsil edemeyeceğini göstermeye çalışmıştır.

Minhacü'l-Abidin: Minhâcü'l-Âbidin Gazzâlî'nin son eseridir. Müellif, eser içerisinde ibâdetlerin insanlar üzerinde oluşturacağı ahlâki ve manevi kazançlar ile birlikte bunların cennete nasıl ulaştıracağına dair yol ve yöntemleri ele almıştır.

Risâletü'l-ledünniyye: Gazzâlî'ye aidiyeti tartışmalı olan bu eser ledünnî bilginin imkânı konusunu ele almaktadır.

Mişkatü'l-envâr: “Mişkatül Envar” adlı eserin konusu Nur Suresi 35. Ayetidir. İmam Gazzâlî bu eserinde, “Allah göklerin ve yeryüzünün nurudur” ayetini zahiren anlattıktan sonra tasavvufî ve felsefî açıklamasını mişkat, zücade, misbah, zeytinyağı ve ağaç ifadeleri üzerinden yaparak idraklerimize sunmuştur.

Esmâ-i Hüsnâ: Gazzâlî'nin esmâ-i hüsnâya dair eseridir.

İhya-u Ulumi'd-Din: Şam'da uzlete çekildiği esnada kaleme aldığı, ibâdet ve tasavvuf ile ilgili hususları kapsamaktadır. Gazzâlî'nin en ünlü eseri olup “din ilimlerin yeniden diriltilmesi” manasına gelmektedir. Gazzâlî'nin en meşhur ve en önemli yapıtı sayılan “İhya-u Ulumi'd-Din”, dini sorunları geniş bir bakış açısıyla inceleyen derin bir eserdir. Eserde; ilim ve yararları, ibadetler, akıl, zikir, nikâh, helal ve haramlar, Hz. Muhammed (s.a.v), iyi ahlak, kurtarıcı ameller, kıyamet, ahiret, ölüm ve ötesi ile bazı sosyal sorunlar ele alınmaktadır.³⁹

“Mihakkü'n-Nazar”, “El-Basit Fi'l-Fürû”, “Mi'yârü'l-İlm”, “Mekâsidü'l-Felâsife”, “Mizânü'l-Amel”, “Cevâhirü'l-Kur'ân”, “Er-Risâletü'l-ledünniyye Faysalü't-Tefrika”, “el-Vasîf”, “El-Vecîz”, “El-Mustasfâ”, “El-Fetâvâ”, “El-Hulâşa”, “Ğâyetü'l-ğavr Fî dirâyeti'd-devr”, “Et-Ta'lîka fî Fürû'i'l-mezheb”, “Me'âhizü'l-Hilâf”, “Tehzîbü'l-Uşûl”, “Mi'yârü'l-ilm”, “Mihakkü'n-Nazar fî ilmi'l-Manţık”, “El-Kıstâsü'l-Müstakîm”, “Lübâbü'n-Nazar”, “Taḥşînü'l-Me'âhiz”, “Fedâ'ihü'l-Bâtıniyye”, “El-Kānûnü'l-Küllî Fî't-te'vîl”, “Ed-Dürretü'l-Fâhire Fî Keşfi Ulûmi'l-Âhire”, “Kavâ'idü'l-Akâ'id”, “Hüccetü'l-Hak”, “Mufaşşilü'l-Hilâf”, “El-Maḍnûn bih'alâ Gayri Ehlih”, “El-Maḍnûn bih'Alâ ehlih”, “El-Ma'ârifü'l-Akliyye”, “Bidâyetü'l-Hidâye”, “Sırrü'l-Âlemîn”,

³⁹Ali Arslan, *Kimya-yı Saadet*, Hikmet Neşriyat Yayınevi, İstanbul, 2004, s.6-7.

“*Eyyühe’l-veled*”, “*Naşîhatü’l-mülûk*”, “*el-İmlâ’ alâ işkâlâti’l-İhyâ*” adlı eserleri ise, fıkıh, mantık, kelâm, tasavvuf ve ahlâk ile ilgili konulardan söz etmektedir. Gazzâlî, bahsedilen bu yapıtlarıyla İslâm inanç ve düşünce yaşamının günümüze kadar gelen önemli sorunlarının neredeyse tamamı ile alakadar olmuştur. Tüm kaygısı İslâm inancını, buna bağlı olarak da İslâm ahlâkını ve anlayışını koruyup herkese duyurmak olan Gazzâlî, din ile direkt olarak alakalı olmayan ilimleri de İslâm dinini temel alarak değerlendirmiştir.⁴⁰

⁴⁰ Baitenova, s.80-81.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN VE SÜNNETTE TEVEKKÜL

Bu bölümde tevekkül kavramının sözlük ve ıstılahı manaları detaylı olarak tarif edilerek, Kur'an ve Sünnet'te nasıl anlatıldığı âyet ve hadislerden örnekler verilerek açıklanmaya çalışılmıştır.

1.1. Tevekkül Kavramının Analizi

Tevekkül kelimesi, “işini başkasına havale etmek, ona güvenmek ve dayanmak anlamına” gelen “v-k-l” kökünden türetilmiştir.⁴¹ Kendisine durum havale edilen ve yetki verilen kişiye “vekil”; vekâlet veren ve vekil tayin eden kişiye de “müvekkil” denir. Bu bağlamda tevekkül, “birine güvenip onu kendi işini sürdürmek üzere yerine vekil tayin etme, bir işte aciz olduğunu kabul edip o işi başkasına havale etme” manasına gelir. Tevekkülün bu tanımında öne çıkan temel husus kişinin içinde bulunduğu aciziyet ve çaresizliğini itiraf ederek kendi dışındaki kuvvet ve kudrete güven ve itimat ile bağlılık gösterip dayanmasıdır. Yani bir iş ile ilgili olarak” Allah’a tevekkül ettim” demek, o hususta “elimden geleni yaptım, deneyebileceğim başka seçeneklerim kalmadı, güçsüzlüğümü itiraf ediyorum ve gerisini Allah'a bırakıyorum” anlamına gelmektedir. Bu bağlamda kişiler arasında da her çeşit vekalet, güven ve sipariş ilişkileri mevcuttur. Buna örnek olarak bir kişinin avukat tutarak ona güvenmesi veya yasal sınırlar içerisinde karşılıklı vekalet ve güven temeline dayalı alım-satım ve kurban kesimi gibi bazı işlerin yapılmasında vekil tayin edilmesi verilebilir.⁴²

Tevekkül lügatte; güvenmek, terk etmek, bel bağlamak, bırakmak, vekil tayin etmek, havale etmek, teslim etmek, birinin işini üstüne alma, işin birine havale etme; her türlü sebebe başvurduktan sonra kadere razı olup sonucu Allah’tan bekleme anlamlarına

⁴¹ Seyyid Şerif el-Cürcani, *Kitabü't-Ta'rifat, Dârü'l İrşâd*, Kahire, 1991, s.78, 282; S. Süleyman Nedvi, *Asrı Saadet Peygamberimizin Tebligat ve Talimatı*, (Çev: Ali Genceli), Sebilürreşad Neşriyat Bürosu, İstanbul, 1970, s.1412.

⁴² M. Ali İzzü'l Arab Simahi, *Havliyyetü Külliyyetü Usulü'd-Din, Câmiatü'l Ezher*, Kahire, 1989, s. 293.

gelmektedir.⁴³ Arapçada ve-ke-le fiil kökü kullanıldığı yere göre farklı anlamlar ifade edebilmektedir. Bu anlamlardan bazıları “bir işi tamamen birine sipariş edip ısmarlamak, her hususta Allah’a itimad edip güvenip bağlanmak, Allah’a teslim olmak, birini kendigörüşüne, kendi haline terk etme, Allah’a işlerini havale ederek boyun eğmek, işi tamamen üzerine bırakmak, birini vekil kılmak” biçimindedir.⁴⁴ Fakat bu noktada şu konuyu belirtmek çok önemlidir. O da şudur; vekâlet kavramı insanlar arasında kullanıldığında başkasının işini yapmayagörevli kişi olarak anlaşılırken⁴⁵ ilgili kavram insanla Allah arasındaki kullanıldığında olay farklı bir boyut kazanmaktadır.⁴⁶

İstilahta ise tevekkül, “bir hedefe ulaşmak amacıyla gerekli olan maddi ve manevi sebeplerin tamamını gerçekleştirdikten ve artık yapacak bir şey kalmadıktan sonra Allah'a dayanıp O'na güvenmektir”. Burada anlaşılması gereken başlıca konu, tevekkülün de iman gibi kalbin bir ameli olduğudur. Organların amellerinden olan sebeplere tevessül olmadan yapılacak tevekkül veya başka bir ifadeyle sebepleri yok saymak, kişinin imanında eksiklik olduğunun bir göstergesidir.⁴⁷ Yani sıcak ve soğuktan sakınmak isteyen elbise giymeli, açlığını ve susuzluğunu gidermek isteyen birşeyler yemeli ve içmeli, çocuk sahibi olmak isteyen evlenmeli, ürün almak isteyen tarlasını ekmeli ve kazanç sağlamak isteyen çalışmalıdır.”⁴⁸ Aşağıda bazı İslam bilginlerinin tevekkül tanımları yer almaktadır:

Fahreddin er-Razi (ö. 606/1210) tevekkülü, “kişinin kendi idaresindeki işin görünürdeki nedenlerine başvurup yerine getirdikten sonra artık kalbini onlara değil mutlak ve herşeye gücü yetecek olan Allah'ın İsmetine bağlaması” şeklinde tanımlamıştır. Fahreddin er-Razi ayrıca tevekkül ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “Tevekkül kimi cahillerin bildiği gibi, kişinin kendini önemsememesi demek değildir. Böyle olsaydı müşâvere emri tevekkül ile çelişirdi. Tevekkül kişinin dış sebepleri göz

⁴³ Râgıb İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Daru'l Kalem, Dimeşk, 1996, s.882.

⁴⁴ Mevlüd Sarı, *el-Mevarid (Türkçe Arapça Lügat)*, Gonca Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 853.

⁴⁵ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, (Nşr. Ahmet Cevdet), 13. Baskı, İkdâm Matbaası, İstanbul, 2004, s. 1497.

⁴⁶ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, Darul Kütübil-İlmiyye, Beyrut, 2011, s. 136.

⁴⁷ Ramazan Altıntaş, “Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri”, *Dini Araştırmalar*, cilt 3, Sayı 7, Mayıs-Ağustos 2000, s.116.

⁴⁸ Simahi, s.289; Şeyh Mansur Ali Nasif, *Et-Tâc El-Câmiu'l Usûl fî Ehâdisi'r Resûl*, Dârü'l Fikr, Kahire, 1980, c.V, s.205.

önünde bulundurması; ama onlara yakınlık duymayıp Allah'ın ismetine güvenmesi demektir".⁴⁹

İbnü's-Serrâc(ö. 316/929)tevekkülü,“Bedenle kulluğun gereklerini yapmak, kalple Allah'a bağlanmak ve yetecek kadar şeylerle yetinmektir” şeklinde tanımlamıştır.Ona göre “kalbin Allah'a güvenini ifade eden tevekkülün doğruluğu her işte Allah'a tam güven ve O'nu yeterli bulmaktır. Bunun göstergesi de musibetler ve belalar karşısında sabırlı olmaktır. Tevekkül kalple ilgili bir hâl olduğu için, bedenle çalışıp kazanmak, tedavi olmak tevekküle zıt ve engel değildir.”⁵⁰

Râgıb el-İsfahânî(ö. 502/1108)'ye göre tevekkül, “kişinin bir işi gerçekleştirmek için elinden gelen bütün gayreti sarf edip tüm olanakları kullanması, bunu yaparkende kendi hudutlarını kabullenip çalışması neticesinde Allah'a güven duymasıdır.”⁵¹

Haris El-Muhâsibî(ö. 243/857)'ye göre tevekkül, “hiç kimseden bir şey beklemeden sadece Allah'a güvenmektir”⁵².Hâris el- Muhâsibî'ye tevekkülü sorduklarındakendisi şöyle söylemiştir: “Tevekkülün gerçeği, Allah'tan başkasına olan tamahı yok ederek Allah'a güvenmek, beslenmek konusunda nefsin tedbirini terk etmek, elindekiyle yetinmesini bilmek, Allah'ın murâdını kalbin onaylaması ve Allah'tanyardım istemektir.”Tevekkülü kuvvetlendirenin ne olduğu sorulduğunda ise el- Muhâsibî: “Üç haslet (Yaratılıştan, doğuştan gelen huy) tevekkülü kuvvetlendirmektedir.birincisi, Allah'a olan hüsn-i zan, ikincisi Allah'a karşı töhmet oluşturacak şeyleri defetmek, üçüncüsü ise, O'nun tedbirinin cereyan ettiği yerde kulun Allah'a olan rızâsıdır.” demiştir. “Bu mertebeye nasıl erişilir?” diye soruluncada şöyle demiştir: “Ey genç, bu mertebeye erişme, yakînin saflığı ve eksiksizliğiile gerçekleşir. Zira yakîn, tamâma erdiğinde “tevekkül” olarak adlandırılır.”⁵³

Cüneyd-i Bâğdâdî(ö. 297/909)göre tevekkül ehli insan“rızık hususunda kaygıya düşmemeli, sorumlu olduğu ibadetleri yerine getirmeli, kalbinde Allah'tan

⁴⁹ Fahreddin Razi, *et-Tefsirü'l Kebir*, Darü'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, c. IX, 1990, s.55.

⁵⁰İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh ve miftâhu'l-irbâh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade no: 272, vr.50, 70-71.

⁵¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fî Ğaribi'l-Kur'ân*, Çaphane-i Haydari, Tahran, 1954, s.553.

⁵²Haris Muhâsibî, *Kalb Hayatı Er-ri'aye*, (Çev. Abdülhakim Yüce), Çağlayan Yayınları, İzmir, 2000, s.96.

⁵³ İbn Fûrek, *El-İbane an Turuki'l-K'asidin:Tasavvuf İstılahları*, (çev: Ahmet Yıldırım, Abdülgaffar Aslan), Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine No: 308, 2014, s.188.

başkasınakarşibir arzu barındırmamalı, yalnızca O'na teslim olmalı⁵⁴ ve her koşul altında Allah'a sığınmalıdır".⁵⁵

Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890)'a göre tevekkül, "Allah'ı tasdik etmek, sadece O'ndan yardım beklemek ve O'na güvenmek, dünya işlerinde ve rızık hususunda kalpten kederi çıkarmak ile dünya ve ahiret işlerinin sahibinin Allah olduğunu bilmektir."Ebû Saîd el-Harrâz tevekkül için,"sükûneti olmayan bir ıstırap ve ıstırapı olmayan sükûnettir" demiştir.Ebû Saîd el-Harrâz'nin düşüncesinde tevekkül önce Allah'a iman edip O'nu tasdik etmek, sonra da tüm işlerde O'na sığınmak, O'na güven duymaktır. İnsanın dünyevî ve uhrevî tüm işlerinin sahibi, düzenleyicisi Allah'tır. İnsan her durumda Allah'a bağlanmalı, kalbini Allah'tan ayırmamalıdır. İnsana dünyada sunulan tüm nimetler Allah'tandır. Ona göre tevekkül, tevhidin başlangıcıdır. Tevekkülün mahalli kalptir. Dolayısıyla çalışmaya da engel değildir.⁵⁶

Muhammed bin Ahmed el-Kurtubi(ö. 671/1273)'ye göre tevekkül, "Allah'a itimat etmek, O'nun takdir ettiği hükmün kesinlikle gerçekleşeceğine inanmak, yemek-içmek, düşmana karşı önlem almak, silah hazırlamak ve gerçekleştirilmesi gereken işleri ifa etmede Hz. Peygamberin sünnetine uymaktır"⁵⁷.

İbn Fûrek (ö. 406/1015)'e göre tevekkül, Allahagüvenip halkı terk etmektir; Allah'ın verdiği sözün muhakkak gerçekleşeceğinegüvenmek ve yarın için önlemibırakmaktır; Allah'ın buyruğunahazır olmak ve O'nun isteğineboyun eğmektir; Allah'ın elinde olana güvenmek, insanların elindekilerden ümidi kesmektir; kalbin, vekîl olan Allah'ın güvencesiyle acı ve üzüntüden huzura ermesidir".⁵⁸

İbrâhim Hakkı Erzurûmî(ö. 1194/1780)tevekkülü, "insanlardan değil Allah'tan dilemek, insanlara değil Allah'a güvenmek, bedeni ibadete ve kalbi Allah'a bağlamak, herşeyi Allah'tan bilmek ve O'ndan yardım dilemek, hiçbir şeyde gam, keder ve sıkıntı

⁵⁴ Ebû Abdurrahman Sülemî, *Tasavvufa Giriş El-Mukaddime Fi't-Tasavvuf*, (Tercüme: Ali Akay), İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 2014, s.47.

⁵⁵ Ebû Nasr Serrâc, *el- Lüma (İslam Tasavvufu)*, çev: H. Kâmil Yılmaz, Erkam Yayınları, İstanbul, 2012, s. 224.

⁵⁶ Ebu Said Harraz, *Kitâbu's-Sıdk Doğruluk Kitabı*, (Hazırlayan: Himmet Konur), Rağbet Yayınları, İstanbul, 2014, s.65.

⁵⁷ Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *elCâmi'li Ahkâmi'l-Kur'an*, (Thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfeş), Dâru'lKütübî'l-Mısriyye, Kahire, 1964, s.189.

⁵⁸ İbn Fûrek, s.184.

duymamak, imanın aslı, kalbin kuvvet ve rahatı, velilerin ahlâkı olarak tanımlamaktadır.”⁵⁹

Ahmet Hamdi Akseki (1887-1951) ye göre tevekkül, “Maksada erişmek için lâzım gelen maddi ve manevi sebeplerin hepsine yapıştıktan ve başka hiçbir şey kalmadıktan sonra Allah'a itimat etmek ve ondan ötesini Allah'a bırakmak” demektir.⁶⁰

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır(1878-1942)’a göre ise tevekkül, “Allah'a güvenmek, kader ve kazâ'ya râzı olmak ve işin sonucunu Allah'a bırakmaktır.”⁶¹

Yukarıdaki tanımlamalara göre hakiki bir tevekkülün oluşabilmesi için aşağıdaki şartların önceden gerçekleştirilmiş olması gerekmektedir⁶²:

- 1- Allah'ın bir olduğuna, kudretine ve her şeyden münezzeh olduğuna inanmak,
- 2- Tevekkülde bulunduğu ile alakalı olarak gerçekleştirilmesigereken tüm sebepleri Allah'ın buyruklarına uygun bir biçimde yapmak.
- 3- Hakikianlamdakoşullarınoluşturduğu iş hakkında ettiği tevekkül için Allah'a güvenerekyalnızcaharcadığıemeğinin karşılığı nispetinde bir beklenti içerisinde olmak ve ele geçen ileyetinmek.
- 4- Tam bir azim ve irade ile başladığı işi, gerekli önlemler almış bir biçimde sürdürürken, “Allah bize yardımcı olacak ve bizi muvaffak kılacaktır” diyerek inancını korumak.
- 5- Tevekkülün ardından ele geçen şeyin ilâhi kazâ ve kadere uygun olduğuna kalben inanmak.
- 6- Sebepleri önceden hazırlanan bu tevekkülün karşılığında bahsedilenlütüflara, umduğumuza uygun olsun veya olmasın şükretmek, bahsedilmediğinde de sabretmek.

1.2.Kur'an'da Tevekkül

Kur'ân-ı Kerîm'de tevekkül kavramından kırk âyette farklı fiil kalıplarında, dört âyette “mütevekkil”biçimindesöz edilmekte, “vekil” kelimesi ise çoğu Allah'ın sıfatı olarak yirmi dört yerde geçmektedir.⁶³

⁵⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 4.Baskı, (çev: Turgut Ulusoy), Elif Ofset, İstanbul, 1978, c.I, s.125.

⁶⁰ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini (İtikat, ibadet ve Ahlak)*, G.S. Matbaası, Ankara,1958, s.97.

⁶¹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kurân Dili*, Fezâ Gazetecilik A.Ş. (Sadeleştiren Komisyon), İstanbul, c.X, 1994, s.487.

⁶² Fikret Karaman, “Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, 1996, s.69-70.

Kişinin sınırlarının idrakıyla acizliğini kabullenip yalnızca Allah’a dayanması olarak tanımlanan tevekkül, hayat sınavı boyunca mümkün mertebe olaylara aittabii sebepleri göz önünde bulundurmayı ve bu sebepleri yönetebilmeyi gerektirmektedir. Bundan dolayı tevekkül, bu sınav boyunca kişiyiâtil halesokan bir olgu değil, bilakis kişiyi çalışmaya özendiren ve ayrıca ona sınırlı bir varlık olduğunu hatırlatan önemli bir kavramdır. Kur’an’da insanların sadece Allah’a tevekkül etmesi ve yalnızca O’na itimâd etmesigerektiği ayetler ile bildirilmiştir.Konu ile ilgili bazı ayetler ve tefsirleri şöyledir:

*“O zaman sizden iki grup korkup bozulmaya yüz tutmuştu. Allâh onların Veliyy’i idi. İman edenler Allâh’a tevekkül etsinler”*⁶⁴

Yukarıdaki âyet, Uhud savaşı’yla alakalıdır.Âl-i İmrân suresi’nin 120. âyetinde söz edilen sabretme ve disiplinli hareket etme öğütleri neriyet edilmediğinde neler gerçekleşebileceğinin müminlere göstermek ve bundan ders çıkarmalarını sağlamak amacıyla harp döneminde olup biten bazı önemli olayları anımsatmaktadır. Şöyle ki: Hz. Muhammed (ö. 11/632) askerleriyle kâfir ordusunu karşılamak amacıyla Medine sınırlarının dışına çıkmış ve Şavt olarak adlandırılan yere vardıklarında münafıkların lideri Abdullah b. Übey “Muhammed bizi dinlemedi, çoluk çocuğu dinledi, bizim görüşümüz bu değildi” diyerek taraftarıyla beraber ordu sıralarından çekilmiştir. Bu durum müminler arasında negatif bir etki yaratarak, karışıklıkların çıkmasına neden olmuştur. Neredeyse Harîse oğulları ile Selem oğulları da bunlardan etkilenip ordu saflarından ayrılacaklardı. Fakat Allah’ın lütfu ile bu fikirlerinden vazgeçmişlerdir. Hz. Muhammed geriye kalan 700 sahabe ile yoluna devam etmiştir. Sonuçta Hz. Muhammed’den emir gelmeden yerinden ayrılan okçular yüzünden savaş kaybedilmiştir. Emre uymak yerine savaş ganimetlerinin sarhoşluğuna kapılmak mağlubiyet ile neticelenmiştir. Hem yenilgi hem de çok sayıda şehit verilmesinin nedeni okçuların durması gereken yerde durmayıp zamanından önce burdan ayrılmaları olmuştur. Dolayısıyla müslümanlar sabretmesini bilmeli, güçlerinin yettiği ölçüde takvâya sarılmalı ve yalnızca Allah’a itimat etmelidir. Çünkü gerçek anlamda yüreklere

⁶³ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu‘cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Kur‘âni’l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1984, s.762-763.

⁶⁴ Âl-i İmrân, 3/122.

güç veren Allah'tır. O'nun buyruklarını yerine getirip, men ettiklerinden kaçanlar sonunda mutlaka başarı ve zafere erişeceklerdir.⁶⁵

Bir başka âyette ise *“Allah'tan bir rahmet sayesinde ki, sen onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba-saba, katı yürekli olsaydın senin çevrenden kesinlikle dağılır giderlerdi. O halde bağışla onları, af dile onlar için; iş ve yönetim konusunda da onlarla şuraya git. Bir kez azmettin mi de artık Allah'a güvenip dayan. Allah, tevekkül edenleri sever”* denmektedir.⁶⁶ Âyette İslâm'ın eğitim yöntemlerinden birinin affetmek olduğu vurgulanmaktadır. Yerine göre bağışlamanın ceza vermekten çok daha etkili bir davranış olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle Allah 152. âyette müminlerin Uhud Savaşı'ndaki yanlışlıklarını bağışladığını duyurmuş, Hz. Muhammed'e onları bağışlamasını ve bağışlanmaları için de dua etmesini istemiştir. Hz. Muhammed'in sahâbeye karşı sert davranmaması onların üzerinde olumlu bir etki oluşturmuştur. Gerçektende Uhud Savaşı'ndaki yanlışlıkları bağışlanan sahâbeler bir daha böyle bir yanlışla düşmemeye çaba sarfetmiş ve katıldıkları tüm savaşlarda Hz. Muhammed'in ve kumandanlarının sözünden çıkmayarak galibiyetler elde etmişlerdir. Allah aynı zamanda Hz. Muhammed'den bir hususta karar almadanevvelbunu Ashab'a danışmasını, kararını verince artık sadece Allah'a güvenipeyleme geçmesini emretmiştir.⁶⁷

Mümin her işte Allah'a itimat etmeli ve yardımı sadece O'ndan istemelidir. Nitekim O'nun rızası bulunmadan kişiye yardım dokunabilecek hiçbir canlı yoktur. Bu anlayış ile harekete dip O'nun yardımına kavuşanlar, karşı karşıya kalacakları zorlukları ortadan kaldıracak ve bu zorluklardan olumsuz etkilenmeyecektir. Bu sebeple, Müminlerin her zaman ve her koşulda Allah'a tevekkül etmesi istenmektedir. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır: *“Allah size yardım ederse artık sizi yenecek hiçbir kimse yoktur; eğer sizi yardımsız bırakırsa O'ndan sonra size kim yardım edebilir? Müminler yalnız Allah'a güvensinler.”*⁶⁸ Âyet Karaman ve ark. tarafından şu şekilde tefsir edilmiştir: “150. âyette emredildiği üzere inananların yardımcısı Allah'tır. O, sevdiği kullarını korur ve onlara yardım eder. Gerçektende Bedir Savaşı'nda inananlara yardım etmiş ve onları muzaffer kılmıştı. Uhud Savaşı'nda da inananlar tamamen yok olmaktan

⁶⁵ Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, c. I, 2016, s. 661-665.

⁶⁶ Âl-i İmrân, 3/159.

⁶⁷ Karaman, Çağrı, Dönmez ve Gümüş, s.700-705.

⁶⁸ Âl-i İmrân, 3/160.

Allah'ın lütfu ile kurtulmuşlardır. Allah'ın dostluğuna ve yardımına nail olmuş kişi başka kişilerin yardımına ihtiyaç duymaz. O'nun yardımının olduğu yerde yenilgi yoktur; yarımsız bıraktıkları ise düzelmezler. Dolayısıyla inananlar yalnızca O'na tevekkül etmeli ve O'ndan yardım istemelidir.⁶⁹

İslam'ın doğuşunun ilk yıllarında müşrikler güç sahibi ve sayıları fazla, Müslümanlarda etkisiz ve sayıları az idi. Müşrikler Müslümanlara her daim zarar vermek çabası içinde olmuşlar, ancak Allah müşriklere izin vermemiş ve Müslümanları onlardan korumuştur. İslam'ın büyük bir hızla yayılmasından sonra Müslümanların kuvvetlendiği ve müşriklerin kuvvetlerinin tükendiği Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır: “*Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın: Hani bir topluluk kötülük yapmak üzere size ellerini uzatmaya yeltenmişti de, Allah onların ellerini sizden geri çekmişti. Öyleyse Allah'a karşı gelmekten sakının! Mü'minler de yalnızca Allah'a güvenip dayansınlar.*”⁷⁰ Âyette, Hendek savaşında mü'minleri ortadan kaldırmak isteyen müşriklerin, tatbik edilen savaş stratejisi ile birlikte düşmanı korkutup sindiren yağmur ve rüzgar sebebiyle üç haftayı geçen bir sürenin ardından, Allah'ın yardımıyla geri çekilmek mecburiyetinde kalmaları anlatılmaktadır. O halde mü'minlere düşen, Allah'tan korkmak ve sadece Allah'a tevekkül etmektir.⁷¹

Kur'an-ı Kerim'de tevekkül kavramı, iman kavramı ile beraber söz edilmekte ve imanın bir gerçeği şeklinde anlatılmaktadır.⁷² Nitekim iman etmek, her işin sonucunda Allah'ı tek müessir görmek ve her şeyi O'ndan bilmektir.⁷³ Bu bağlamda tevekkül, müminin bir özelliği ve imanın da bir semeresidir. Bu semereden yoksun olan kişi gerçek manada bir imana da sahip olamamaktadır.⁷⁴ Bu konu Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır: “*Korktukları toplum içinden gelen Allâh'ın in'âmında bulunduğu iki adam şöyle dedi: “Onların üzerine kapıdan girin... Ona girdiğinizde artık muhakkak ki siz galiplersiniz... Eğer iman edenler iseniz Allâh'a tevekkül edin.*”⁷⁵ İlgili âyeti Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) şu şekilde tefsir etmiştir: “Eğer siz Allah'a inanıp itimat

⁶⁹ Karaman, Çağrı, Dönmez ve Gümüş, s.705-706.

⁷⁰ Maide, 5/11.

⁷¹ Karaman, Çağrı, Dönmez ve Gümüş, s.229-230.

⁷² Faruk Karaca, “Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 14, 1999, s.238.

⁷³ Abdulaziz Hatip, *Tevekkül mü? Tembellik mi? İslam'da Tevekkül ve Çalışma*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2006, s.37-38.

⁷⁴ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s.167.

⁷⁵ Maide, 5/23.

ediyorsanız ve O'nun vaadini tasvip ediyorsanız, gerekli sebepleremüracaat ettikten sonra yalnızca Allah'a tevekkül edin. Başvurduğunuz sebeplere güvenmeyin. Çünkü gerçekte sebepler, sonuca etki edemez, gerçek etki, yüce Allah makamındadır. Bu da yalnızca Allah'a tevekkül etmeyi gerektirmektedir.”⁷⁶

“Doğrusu Allah bizi ondan kurtardıktan sonra tekrar sizin dininize dönersek Allah hakkında yalan uydurmuş oluruz. Rabbimiz Allah dilemedikçe sizin dininize dönmemiz bizim için olacak şey değildir! Rabbimizin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Biz sadece Allah'a dayanırız. Ey rabbimiz! Kavmimizle bizim aramızda adaletli hükmünü ver. Sen hüküm verenlerin en hayırlısısın.”⁷⁷ ‘Âyette, “Hz. Şuayb, tehditler umursamaksızın, korkusuz bir şekilde vekendinden oldukça emin bir biçimde, Allah'a olan inancını ve tevekkülünü belirterek İslâm'ı terk edip bâtıl bir dine inanmalarının olanaksız olduğunu; bu durumun Allah'a doğrudan şirk koşmak olduğunu anlatmıştır. Kavminin küfür ve kibirde inat etmeleri üzerine Şuayb (a.s.): “Rabbimiz! Sen bizimle kavmimiz arasında hükmünü ver. Çünkü hüküm verenlerin en hayırlısı sensin!” diye yalvarmış ve müminler dışında kavmi yok olmuştur. Allah'ın adaleti, kendisine tevekkül edenleri korumakla sonuçlanmıştır.”⁷⁸

Allah'ın âyetlerini duyduğunda inancı kabaran ve Allah'tan başkasına güvenmeyen kişi tevekkül sahibi bir insan olarak adlandırılmaktadır. Müslümanın bu nitelikleri Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır: “Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O'nun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler”⁷⁹. İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ilgili ayeti şöyle tefsir etmiştir: “Kur'an-ı Kerim'in farzlarını terk eden, hükümlerine teslim olmayan kişi Müslüman değildir. Müslüman, Allah'ın ismini duyduğunda korku duyan ve çaresizliğini kabul edip teslim olan kişidir. Müslüman, Allah'ın âyetlerini işittiğinde şüphe duymadan onaylar ve O'na inanır. Müslümanlar böyle davranarak Allaha olan inançlarını pekiştirirler ve sadece Allah'a tevekkül ederler. Allah'tan başkasına umut bağlamaz ve O'nun dışında hiçbir şeyden de korkmazlar.”⁸⁰

⁷⁶ Ebussuûd Efendi, *Ebussuûd Tefsiri*, (çev. Ali Akın), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, c. IV, 2006, s.1603.

⁷⁷ A'râf, 7/89.

⁷⁸ Ömer Çelik, *Hakk'ın Daveti Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsiri*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2013.

⁷⁹ Enfal, 8/2.

⁸⁰ İbn Cerîr Taberî, *Taberî Tefsiri*, (çev. Mehmet Keskin), Akide Yayıncılık, İstanbul, c.II, 1995, s.732.

Allah, her koşuldasadece kendisinden yardım istenmesini ve yalnızca kendisine tevekkül edilmesini istemekte, bu şekilde hareket edenlerindehiçbir şekilde kaygı ve düş kırıklığı yaşamayacaklarını bildirmiştir. Bu konuyu Ebussuûd Efendi şu şekilde anlatmaktadır: “Bedir savaşında müşrik sayısı bin kişi civarındayken Müslümanların sayısı yalnızca üç yüz kişi kadar idi. Müşriklerin, “şu Müslümanları dinleri aldatmış, bu sebeple kuvvetlerinin yetmeyeceği bir işe girişmişler” diyerek Müslümanlar ile alay etmeleri üzerine Allah, “*Hani münafıklar ve kalplerinde hastalık bulunan kimseler, „Bunları dinleri aldatmış” diyorlardı. Hâlbuki kim Allah’a tevekkül ederse, hiç şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir*”⁸¹ âyetini indirmiştir, yalnızca kendisine tevekkül edip yardım bekleyenleribaşarıya ulaştıracağını ve itibarlarınazarar vermeyeceğini bildirmiştir.”⁸²Elmalılı Hamdi Yazır ayetişu şekilde yorumlamıştır: “O vakit sahte müslümanlar ve kalblerinde hastalık olanlar, henüz gönülden inanmış olmayıp, kalblerinde bir tür kuşku veya kararsızlık kalmış olanlar da diyorlardı ki, şunlarindinleri aldattı dagüç yetiremeyecekleri bir işe kalkıştılar. Üçyüz küsur yoksul kişi kalktılar da bin kişilik kuvvetli bir orduya karşı geldiler. Bir yandan Medine'deki münafıklar, diğer yandanda Kureyş askerleri içinde yer alanbazıkuşkucu müşrikler işte böyle diyorlardı. Ve hâlbuki her kim Allah'a dayanırsa,Muhakkak ki, Allah güçlüdür ve hikmet sahibidir.”⁸³

“*Sana bir iyilik gelse, bu onları üzer. Fakat sana bir musîbet dokunsa: “İyi ki biz tedbirimizi önceden almıştık” derler ve sevine sevine dönüp giderler.*”⁸⁴De ki: “Allah bizim için ne yazdıysa, başımıza gelecek ancak odur. O bizim Mevlâmız’dır. Mü’minler, yalnızca Allah’a güvenip dayansınlar.”⁸⁵Elmalılı Hamdi Yazır âyeti şu biçimde yorumlamıştır: “Başına bir iyilik gelse, beklenmedik bir kazanç nasip olsa bu onları kötü yapar, üzer, sinirlendirir ve eğerbaşına bir kötülük gelirse, kendi yaptıklarını beğenip düşünceleriyle kasılarak, “İyi ki, biz daha önceden işimizi ele aldık”, derler.Müslümanlarla birlikte olmayıpsavaştan kaçmaları ve nifaklarıyla kâfirlere yardım ve arkadaşlık etmeleri ileiftihar ederler ve bu nifakların kâfirler arasındadeğer

⁸¹Enfâl, 8/49.

⁸² Ebussuûd Efendi, s.2475.

⁸³ Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali ve Muhtasar Tefsiri*, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2012, s.307.

⁸⁴ Tevbe, 9/50.

⁸⁵ Tevbe, 9/51.

göreceğini düşünürler. Bu gibilere karşı de ki; bize Allah'ın bizim için değer biçtiğinden başkası isabet etmez. Kötü iyi başımıza her ne gelirse tamamı Allah'ın takdiridir.⁸⁶

Kur'an'ın bazı ayetlerinde Peygamberlerin bazı davranışları tevekkül kavramı ile anlatılmıştır. Buna göre: *“Onlara Nuh'un haberini oku: Hani o kavmine demişti ki: ‘Ey kavmim! Eğer benim (aranızda) durmam ve Allah'ın ayetlerini hatırlatmam size ağır geldi ise, ben yalnız Allah'a dayanıp güvenirim. Siz de ortaklarınızla beraber toplanıp yapacağınızı kararlaştırın. Sonra işiniz başınıza dert olmasın. Bundan sonra (vereceğiniz) hükmü, bana uygulayın ve bana mühlet de vermeyin”*⁸⁷ âyetinde Hz. Nuh'un inkârcı kavmine karşı sergilediği bu cesaretliduruşunun Allah'a olan içten bağlılığını ve tevekkülünü ifade etmektedir.

Mûsâ kavmine: *“Ey kavmim! Eğer hakikaten Allah'a iman ettiyseniz ve gerçekten O'na teslim olduysanız, o halde yalnızca O'na dayanıp güvenin”* diye öğüt veriyordu.”⁸⁸ Onlar da şöyle diyorlardı: *“Biz, yalnızca Allah'a dayanıp güvendik. Rabbimiz, bizi o zâlim toplumun işkencelerine maruz bırakarak, onlar için bir imtihan unsuru yapma!”*⁸⁹ *“Bizi rahmetinle o kâfirler gürûhundan kurtar!”*⁹⁰ İman ve teslimiyetin kemâli, işleri tamamıyla Allah'a havâle edip O'na yaslanmakla mümkün olacaktır. Bu nedenle Mûsâ kavmine Allah'a tam bir iman, teslimiyet ve bu iki manevî güce dayalı tevekkülü tavsiye etmiştir. Muhatapları, Hz. Mûsâ'ya *“Allah'a tevekkül ettiklerini; O'na güvenip dayandıklarını”* söyleyerek yanıt verdiler. Ancak kendi düşkünlüklerinin de önem vererek, katlanamayacakları ağır sınavlara tabi tutulmamaları ve zalimlerin, kâfirlerin baskı ve eziyetleri altında bırakılmamaları için Allah'a yakardılar. Başlarına belâ kesilen o münkir (Allah'ın varlığına ve birliğine inanmayan) Firavun toplumunun elinden kurtulmak için Allah'aya vardılar.⁹¹

Hız. Hud'un tevekkül hali Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır: *“Kavmi şöyle dedi: ‘Ey Hûd! Sen bize iddianı ispat edecek açık bir mûcize göstermedin. Biz de, sadece senin sözüne bakarak kalkıp tanrılarımızı terk edecek değiliz; sana inanacak da*

⁸⁶ Elmalılı Hamdi, Yazır, Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali ve Muhtasar Tefsiri, s.309.

⁸⁷ Yûnus, 10/71.

⁸⁸ Yûnus, 10/84.

⁸⁹ Yûnus, 10/85.

⁹⁰ Yûnus, 10/86.

⁹¹ Çelik, Hakk'ın Daveti Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsiri, c.II, s.534.

değiliz.”⁹²“Ancak şu kadarını söyleyelim ki, tanrılarımızdan biri seni fena halde çarpmış!” Hûd şöyle yanıt verdi: “Allah şâhidimdir, siz de şâhit olun ki sizin Allah’a ortak koştuklarınızla hiçbir ilgim yoktur.”⁹³“Allah’ı bırakıp da taptığınız o putlarla. Buna bir diyeceğiniz varsa, hepiniz elele verip bana istediğiniz tuzağı kurun ve yapabiliyorsanız bana hiç göz açtırmayın!”⁹⁴“Şüphesiz ki ben benim de Rabbim sizin de Rabbiniz olan Allah’a güvenip dayandım. Yeryüzünde hareket eden hiçbir canlı yoktur ki Allah, perçeminden tutmuş da onu mutlak hâkimiyet ve tasarrufu altında bulunduruyor olmasın. Muhakkak ki, her türlü hüküm ve tasarrufunda Rabbimin tuttuğu yol, dosdoğru ve mutlak âdil bir yoldur.”⁹⁵“Eğer yine de yüz çevirirseniz, ne diyeyim? Artık ben, size ulaştırmakla görevli olduğum emir ve yasakları bütünüyle tebliğ etmiş bulunuyorum. Rabbim isterse, sizden başka bir kavmi sizin yerinize getirir de O’na hiçbir zarar veremezsiniz. Şüphesiz ki Rabbim, her şeyi görüp gözetmekte ve bütün yapılanları kaydetmektedir.”⁹⁶Elmalılı Hamdi Yazır âyeti şu biçimde yorumlamıştır: “Fakat Hud kavmi dedi ki; ey Hud, sen bize bir kanıt ile gelmedin, bir mucize getirmedin. Ve biz, senin sözünden ötürütanrılarımızı bırakmayız ve sana inanmayız. Fakat deriz ki: Tanrılarımızdankimisionlara dil uzattığın için seni delirtmiştir. Bu inkâra ve ve bu abuk sabuk sözlerle karşılık Hz. Hud yanıt verdi ve dedi ki, ben Allah’ı şahit tutarım siz de şahit olunuz ki, O’ndan başka sizin uydurduğunuz ortaklardan ben kesinlikle uzağım. Şu hâlde siz tamamınız birlik olup bana dilediğiniz hileyi yapabilirsiniz. Sonra bana hiç müddette vermeyiniz. Kuşkusuz hiçbir kımıldayan canlı yoktur ki, Rabbim onun alnını tutmuş olmasın. Şüphe yok ki, Rabbim doğru yol üzerindedir. Artık siz yine de yüz çevirirseniz, ne diyeyim? Ben size bildirmek amacıyla gönderildiğim şeyi bildirdim. Ben kendi görevimi yerine getirdim. Allah’ımı beni mesul tutmaz ancak sizin yerinize başka bir kavmi getirir. Yani sizi yok eder. Ve siz de O’na hiçbir zarar veremezsiniz. Şüphesiz ki Rabb'im herşey üzerinde gözetici ve koruyucudur.”⁹⁷

Hz. Şuayb’in tevekkül hali ise Kur'an-ı Kerim’de şöyle anlatılmaktadır:“Ey kavmim! Ölçüyü ve tartıyı büyük bir titizlik ve tam bir doğrulukla yerine getirin; kendilerine ait

⁹² Hûd, 11/53.

⁹³ Hûd, 11/54.

⁹⁴ Hûd, 11/55.

⁹⁵ Hûd, 11/56.

⁹⁶ Hûd, 11/57.

⁹⁷ Elmalılı Hamdi, Yazır, Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali ve Muhtasar Tefsiri, s.542.

mallarda haklarını eksiltmek suretiyle insanlara zulmetmeyin ve bozguncular kesilerek yeryüzünde karışıklık çıkarmayın.”⁹⁸“Eğer mü’minseniz Allah’ın helâlinden kazandırdığı kârlar sizin için daha hayırlıdır. Bununla beraber ben sizin başınızda bir bekçi de değilim.”⁹⁹Dediler ki: “Ey Şuayb! Atalarımızın tapageldiği putlarımızı bir yana bırakmamızı veya bizzat kendi mallarımızı dilediğimiz gibi kullanmaktan vazgeçmemizi sana namazın mı emrediyor? Bunu senden beklemezdik. Çünkü sen yumuşak huylu, vakur, aklı başında bir adamsın.”¹⁰⁰Şuayb onlara şunları söyledi: “Ey kavmim! Söyleyin bakalım, ben Rabbimden gelen apaçık bir delile dayanıyorsam ve O beni lutuf ve kerem hazinesinden güzel bir şekilde rızıklandırmışsa, O’na nasıl karşı gelebilirim? Ayrıca ben, «Yapmayın!» diye sizi sakındırdığım şeyleri yapmak suretiyle çelişkiye düşmek istemem. Tek gâyetim, gücümün yettiği kadar yanlışlarınızı düzeltmektir. Bu hususta başarılı olup olmamam da tamâmen Allah’ın elindedir. Ben yalnız O’na dayanıp güvendim ve yalnızca O’na yöneliyorum.”¹⁰¹ Hz. Şuayb, kavminin tümüyle yok olmasından korktuğu için onlara öğüttebulundu; ölçü ve tartıda adâletli olmalarını, adalete ve hakka aykırı davranmamalarını, insanların mallarının değerini düşürmemelerini ve dünyada arabozculuk yapmamalarını istedi. Aynı zamanda temiz ve helâl kazancın kendileri için daha hayırlı olduğunu bildirdi. Şayet öğütlerini dinleyip günahları terk etmezlerse, üzerlerine bir bekçi olmadığını, görevinin yalnızca bildirmek olduğunu hatırlattı. Şuayb’in öğütlerini dinlemedikleri gibi, onun ibâdetiyle ve iletlediği mesajla dalga geçmeye başladılar. “Namazın mı bize şunları şunları terk etmemizi emrediyor” diye onunla alay ettiler.¹⁰²

Peygamberleri onlara şunu söyledi: “Evet, biz de ancak sizin gibi insanlarız. Fakat Allah, kullarından dileğine peygamberlik gibi özel ihsânda bulunur. Şunu bilin ki, Allah izin vermedikçe size herhangi bir delil, bir mucize getirmemiz mümkün değildir. Mü’minler sadece Allah’a dayanıp güvenmelidirler!”¹⁰³“Hem bize yürüyeceğimiz doğru yollarımızı Allah göstermişken niçin O’na dayanıp güvenmeyelim ki? Bize çektiğiniz her türlü ezâ ve cefâyâ elbette sabredip katlanacağız. Zâten tevekkül sahiplerine de düşen, yalnız Allah’a dayanıp güvenmektir.”¹⁰⁴Ömer Çelik âyeti şu şekilde tefsir

⁹⁸ Hûd, 11/85.

⁹⁹ Hûd, 11/86.

¹⁰⁰ Hûd, 11/87.

¹⁰¹ Hûd, 11/88.

¹⁰² Çelik, Hakk’ın Daveti Kur’an-ı Kerim Meali ve Tefsiri, c.II, s.577.

¹⁰³ İbrahim, 14/11.

¹⁰⁴ İbrahim, 14/12.

etmiştir: Peygamberler beşerîhaller açısından diğer insanlar gibidirler. Ancak Allah onlara peygamberlik ve vahiy nimetini bağışlamıştır. Peygamberlik Allah'ın lütfudur; sonradan kazanılan bir makam değildir. Allah, dilediği kullarına bu görevi verir. Allah peygamberlere iman, ilâhî mârifet ve muhabbet yollarını göstermiştir. Fakat din namına kendiliklerinden hiçbir şey yapamazlar. Allah'ın müsaade etmeden ne bir âyet yazabilirler ne de bir mûcize sergileyebilirler. Allah'ın dinini bildirirken de maruz kaldıkları cefalara sabreder ve sadece Allah'a tevekkül ederler.¹⁰⁵

İman edenler ve sadece Allah'a itimat edip yaslananlar, şeytanın kuruntu ve ayartmalarından kendilerini sıyırlar. Şeytanın kendi üzerlerinde bir egemenlik kurmasına izin vermezler. Ancak Allah'ı terk edip şeytanı arkadaşbelleyenler, Allah'ın buyruklarını dinlemedikleri kadar onun ayartmalarını dinleyenler üzerinde şeytanın kuşkusuz olarak bir egemenliği olacaktır. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de şu âyetler ile bildirilmiştir: *“Gerçekte onun iman edenler ve yalnızca Rablerine güvenip dayananlar üzerinde zorlayıcı bir gücü yoktur.”*¹⁰⁶ *“Şeytanın zorlayıcı gücü, ancak onu dost edinenlerin ve onu Allah'a ortak koşanlar üzerindedir.”*¹⁰⁷

Allah, İslâm'ı tebliğ, yaşama ve yaşatma gibi ağır bir sorumluluğun altında yer alan Hz. Muhammed'i tekrar tekrar teselli etmekte; bütün kuvvetiyle çalışabilmesi ve kalbinde en ufak bir zayıflığın ortaya çıkmaması için sadece kendisine itimat edip dayanmasını istemiştir. Çünkü Hz. Muhammed'in ilerlediği yolun, Allah'ın dosdoğru yolu olduğuna kuşku yoktur. Fakat buna inananlar olacağı gibi inanmayanlar da olacaktır. Sözün doğru olması, sınav gereği, herkesin ona iman etmesini gerektirmemektedir. Öyleyse müşriklerin söz dinlememelerine üzüntü duymamak gerekir. Çünkü eksiklik peygamberde değil, o sözü dinlemeyenlerdedir. Çünkü onlar hakikatı kavrama, duyma ve görme açısından “özü”, “sağır” ve “kör” dürler. Bundan dolayı bunlara hakikatı kabul ettirmek ve sapkınlıklarından kurtarıp doğru yola sokmak Peygamberin elinde olan bir şey değildir. Onun, yalnızca Allah'ın âyetlerine kalben iman eden ve O'na teslim olan kişilere sözünü dinletmesi mümkündür. O halde peygamberin yapması gereken, Allah'a itimat edip görevlerini yapmaya çalışmaları, ancak kimin doğru yola girip girmeyeceği konusundaki kararı Allah'a bırakmalarıdır¹⁰⁸. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de şu âyetler ile

¹⁰⁵ Çelik, Hakk'ın Daveti Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsiri, c.II, s.705.

¹⁰⁶ Nahl, 16/99.

¹⁰⁷ Nahl, 16/100.

¹⁰⁸ Çelik, Hakk'ın Daveti Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsiri, c.III, s.92.

tebliğ edilmiştir: “*Rasûlüm! Sen yalnızca Allah’a güvenip dayan. Çünkü, tuttuğun yol gerçekliği apaçık ortada olan hak yoldur.*”¹⁰⁹ “*Şunu iyi bil ki sen ne ölümlere duyurabilirsin, ne de arkalarını dönüp kaçarlarken o sağırlara dâvetini işittirebilirsin.*”¹¹⁰ “*Körleri de savrulup durdukları yanlış yollardan kurtarıp doğru yola çekebilecek olan sen değilsin. Sen dâvetini ancak, önyargısız bir şekilde âyetlerimize inanıp gerçeğe teslim olmaya yatkın kimselere duyurabilirsin.*”¹¹¹

Kâinatıyaratan Allah, insanla olan bağlantısını etkin bir biçimde sürdürmekte, insanın bütün hareketlerini yakından denetlemektedir. Şer ve hayır Allah’tandır. Putlar, Allah’ın canlılara verdiği ölüm, hastalık, kıtlık ve benzeri olayları engelleme kudretine sahip olmadığı gibi, O’nun bahsettiği bir rahmeti, nimeti ve iyiliği de engelleme gücüne sahip değildirler. O halde kişinin bunları terk edip sadece Allah’a dayanması ve O’na tevekkül etmesi gerekmez mi?¹¹² Bu durum Kur’an-ı Kerim’de şu âyet ile tebliğ edilmiştir: “*Onlara: “Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye soracak olsan, elbette: “Allah’tır” derler. De ki: “Öyleyse, Allah’tan başka ilâh diye yalvardıklarınıza bakmaz mısınız? Allah bana bir sıkıntı vermek istese, onlar, O’nun takdir buyurduğu bu sıkıntıyı giderebilirler mi? Yahut O benim için bir rahmet dilese, onlar, O’nun bahsettiği bu nimetin bana ulaşmasını önleyebilirler mi?” De ki: “Allah bana yeter! Tevekkül edecek olanlar yalnızca O’na dayanıp güvensinler!”*”¹¹³

Allâh’ın güzel adlarından biri de “el-Vekîl”dir. El-Vekîl, “İşlerini usûlüne göre kendisine havâle edenlerin işini düzelterip, onların yapabileceğinden daha iyi yapan, kendisine güvenilip dayanan, her şeyi idâre ve hâkimiyeti altında bulunduran” anlamına gelmektedir. Kendisine itimat edilecek merciin nihayetsiz kuvvet ve kudret sahibi, şeref ve azamet sahibi olması gerekmektedir. Kuvvetli olduğu sanılan ölümlü ve güçsüz varlıklara inanmak, mala ve mülke güvenmek sonucunda hüsrana uğrayacakaldatıcı isteklerdir. Bu isteklerin esiri olanları yüce Allah itimat ettikleri şey ile baş başa bırakır.¹¹⁴ Bu nedenle Allah yalnızca kendisine tevekkül edilmesini

¹⁰⁹ Neml, 27/79.

¹¹⁰ Neml, 27/80.

¹¹¹ Neml, 27/81.

¹¹² Çelik, Hakk’ın Daveti Kur’an-ı Kerim Meali ve Tefsiri, c.III, s.666-667.

¹¹³ Zümer, 39/38.

¹¹⁴ WEB_1. (2018). Peygamberimizin Hayatından Tevekkül Örnekleri. <https://www.islamveihsan.com/-peygamberimizin-hayatindan-tevekkul-orneklere.html> (19.06.2020).

istemektedir: “Allah, herşeyin Yarattıcısı’dır. O, herşey üzerinde vekildir.”¹¹⁵ “Allah; O’ndan başka İlah yoktur. Öyleyse mü’minler (yalnızca) Allah’a tevekkül etsinler.”¹¹⁶ “(Allah,) Doğunun ve batının Rabbidir. O’ndan başka İlah yoktur. Şu halde (yalnızca) O’nu vekil tut.”¹¹⁷

Özetle Kur'an-ı Kerim’in birçok yerinde tevekkül kavramından önemle söz edilmektedir. Kur'an-ı Kerim’de iman-tevekkül ilişkisinden söz edilerek, işlerin neticesinin yalnızca Allah’a ait olduğunun bilinmesi, sadece O’na müracaat etmenin ve O’ndan yardım dilemenin imanın bir gereği olduğu bildirilmektedir. Kur'an-ı Kerim’de tevekkül, eksiksiz bir inançla Allah’a samimiyetle bağlanıp, O’nun sınırsız kudretinden kuvvet alarak, yaşamingüçlükleri, insanların haksızlıkları ve şeytanın kuruntuları karşısında yıkılmamak ve kişinin başına ne gelirse gelsin Allah’a karşı beslediği iyi düşüncelerini bozmaması biçiminde geçmektedir.¹¹⁸

1.3.Sünnet’te Tevekkül

Tevekkül kavramı ayetlerde çokça söz edildiği gibi hadislerde de sıkça bu konuyatemas edilmiştir. Tevekkülün önemi nedir, nasıl ve neden tevekkül edilmelidir sorusunun yanıtı Hz. Muhammed’in olaylar karşısındaki tutumunda ve bize bu hususta verdiği öğütlerde saklıdır.¹¹⁹

Hiz. Muhammedsahabelere, Allah’a tevekkülde bulunmanın ve gafletten uzak durmanın gerekliliğinisirası geldikçe izah etmiştir. Zâtürrikâ seferinden dönerken, öğle zamanı ağaçlık bir vadiye vardıklarında Hz. Muhammedmola vermiş, sahabede oturup dinlenmek amacıyla çevreye dağılmıştı. Hiz. Muhammedbir ağacın gölgesindedinlenmeye geçmiş, kılıcını da ağaca asmıştı. Câbir b. Abdullah(ö. 78/697), hâdisenin devâmını şöyle anlatır:

“Birazcık uyumuştuk ki Hiz. Muhammed’in bizi çağırdığını duyduk ve hemen yanına gittik. Orada bir bedevinin olduğunu gördük. Hiz. Muhammedşöyle dedi:

¹¹⁵ Zümer, 39/62.

¹¹⁶ Tegabün, 64/13.

¹¹⁷ Müzzemmil, 73/9.

¹¹⁸ Allame Muhammed Hüseyin Tabatabaî, *el-Mizan fî Tefsiri’l Kur’an*, (çev. Salih Uçar), Kevser Yayınları, İstanbul, 1999, s.83; Ebu Mansur Mâtürîdî, *Te’vilatu’l Kur’an*, (çev. Ahmet Vanlıoğlu ve Bekir Topaloğlu), Mizan Yayınevi, c.II, İstanbul, 2005, s.60.

¹¹⁹ Gülhan Dede, Hicret Ravza Aytemiz, Merve Karaca, Mervener Güreler, Ravza İmamoglu, Zülal Duru, “Tevekkül”, *Konak Sağlık ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, 2019, s.2.

– Ben uykudayken bu bedevi kılıcımı almış. Kalktığımda kılıç kınından çıkmış halde elinde duruyordu.

Bana:

– Seni şimdi benim elimden kim kurtaracak, dedi. Ben de üç defa:

– “Allâh” yanıtını verdim.”¹²⁰

Hız. Muhammed, mutlak bir ölümle karşı karşıya kaldığı hâlde, Allah’a olan tevekkülünün yardımıyla korku hissetmemiş ve kendisinden emin bir biçimde “Beni Allah kurtaracaktır!” yanıtını vermiştir. Bu sağlamlık ve büyüklüktençok etkilenen bedevinin elinden kılıcı düşmüş ve teslim olmuştur.Hız. Muhammed, hayatına kasteden bedevîye ise ceza vermemiş, tam tersine onu İslâm’a çağırmıştır.¹²¹

Kişinin kendi gayretiyleelde ettiğinden daha hayırlısı olmadığını ve iki günü birbirine benzeyen kişinin zararda olduğunu söyleyen bir Peygamber’in insanları tembelliğe sürükleyen bir tevekkül anlayışına yönlendirmesi imkânsızdır. Yaşamı süresince doğanın ve eşyanın düzenini gözetken, savaşlarda beline kılıç bağlayan ve işleri ehline teslim etme anlayışını ümmetine benimsetmeye çalışan Hız. Muhammed’intüm benliği bu anlayışa karşı çıkmaktadır.¹²² Nitekim Hız. Muhammed’in bir hadisi onun tevekkül ile alakalı tutumunu bizlere çok daha net bir biçimde aktarmaktadır. Enes b. Mâlik(ö. 93/711-12) şöyle rivayet ediyor:“Bir kişi, "Ey Allah"ın Resûlü! Devemi bağlayıp da mı Allah"a tevekkül edeyim, yoksa bağlamadan mı tevekkül edeyim?" diye sordu. Resûlullah (sav), "Önce onu bağla, sonra Allah"a tevekkül et!" buyurdu.”¹²³

Yaşamın kıtlık, fakirlik ve hastalık gibi sınavlarında sabretmek Hız. Muhammed’insünnetidir. Sahip oldukları ile yetinen ve Allah’a tevekkülü elden bırakmayan Hız. Muhammed dönemin zor iktisadi şartları karşısında bizzat kendisi sabrederek sahabelere örnek olmuştur. Üç gün ardı ardınabuğday ekmeği yediği görülmemiş olan Hız. Muhammed,¹²⁴ ümmetine yaşamınsıkıntılarına karşı sabretmelerini nasihat etmiştir. Bir defasında Hız. Muhammed medineli bazı müslümanlara maddî yardımda bulunmuştu. Onlar yeniden ve yeniden isteyince Hız. Muhammed yine vermiş

¹²⁰ Buhârî, “Cihâd”, 84, 87; Müslim, “Fedâil”, 13.

¹²¹ Ömer Çelik, Murat Kaya, Mustafa Öztürk, Üsve-i Hasene, Erkam Yayınları, İstanbul, 2006, c.I, s.279.

¹²² Akif Akto, “Allah- İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, 2016, s.885.

¹²³ Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyame”, 60.

¹²⁴ Müslim, “Zühd”, 33.

ancaksonundaberaberinde getirdiği eşyalar bitmiş ve şöyle buyurmuştu: “Eğer yanımda bir mal olsaydı onu sizden esirgeyerek yanımda tutmazdım. Ama kim iffetli olmak isterse Allah ona iffet bahşeder. Kim bunlara tenezzül etmezse Allah onu zenginleştirir. Kim sabrederse, Allah ona dayanma gücü verir. Kimseye sabırdan daha hayırlı ve daha geniş bir ikram verilmemiştir.”¹²⁵

Kurân-ı Kerîm'de cinlerden bahseden bir sûre bulunmaktadır ve bu sûre'ninismi “Cin” sûresidir.¹²⁶ Kur'an-ı Kerim'e göre, niteliğini kavrayamadığımız varlıklardan olan cinler de akıl ve irade sahibi olup, Allah'a ibadet etmek için yaratılmışlar ve bu yüzden de mükellef (sorumlu) tutulmuşlardır.¹²⁷ Yüce Allah yirmi âyette ya cinlere insanlarla birlikte hitap etmiş, yahut insanlardan ve cinlerden birlikte söz etmiştir.¹²⁸ Buna göre tıpkı insanlar gibi cinlerin de hayırlıları-şerlileri; inançlıları-inançsızları; iyi olanları-kötü olanları vardır.¹²⁹ Onlar da, Allah'ın emirlerine boyun eğme veya isyan etme eğilimindedirler¹³⁰ ve her ölümlü gibi ölümlüdürler. İbn Abbâs (ö. 68/687)'tan rivayet edildiğine göre, Hz. Muhammed bir duasında bu hakikati şöyle belirtmiştir: “Allah'ım! Sana teslim oldum, sana inandım, sana tevekkül ettim ve sana yöneldim. Senin yardımınla mücadele (gücü elde) ettim. Allah'ım! Beni saptırmaman için senin yüceliğine sığınıyorum. Zira senden başka ilâh yoktur. Sen ölmeyecek olan dirisin, cinler ve insanlar ise ölümlüdürler.”¹³¹

Ebû Hureyre (ö. 58/678)Hz. Muhammed'in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Güçlü mü'min, Allah huzurunda zayıf mü'minden daha hayırlıdır. Bununla beraber her ikisinde de hayır vardır. Sana faydalı olan şeyi kazanmaya çalış. Allah'dan yardım iste ve kesinlikle güçsüzlüksergileme. Başına birşey gelirse,” Eğer (keşke) şöyle yapsaydım, şöyle olurdu!” diye üzülüp durma. ”Allah'ıntakdiri bu. O, ne dilerse yapar.” de. Zira “eğer (keşke)” sözcüğü, şeytanı hoşnut edecek işlerin kapısını açar.”¹³²

Rızık verenin sadece Allah olduğuna tüm kalbiyle inanan kişi, başkasının sahip olduğu malları kıskanmaz ve bu sebeple hiç bedbaht olmaz. Dünyadaki nimetlerden

¹²⁵ Müslim, “Zekât”, 124.

¹²⁶ Cin, 72/1-28.

¹²⁷ Zâriyât, 51/56.

¹²⁸ En'âm, 6/112, 128, 130.

¹²⁹ A'râf, 7/38.

¹³⁰ Cin 72/1-14.

¹³¹ Müslim, “Zikir”, 67.

¹³² Müslim, “Kader” 34. (Ayrıca bk. İbni Mâce, “Mukaddime”, 10).

çokça faydalanmak ve rızık olabildiği kadar çok kazanmak için yapması gereken tek şeyin Allah'ın uygun gördüğü işlerde çalışmak ve ardından tevekkül etmek olduğunu bilir. Zira, *“Rızık Allah'ın yanında arayın, O'na kulluk edin ve O'na şükredin.”*¹³³ diyen Allah, inananları nimetlerinden yararlanmayadavet etmiş¹³⁴ ve onlara cuma namazı gibi özel bir ibadetin hemen ardından bile rızık aramalarını tavsiye etmiştir.¹³⁵ Fakat var ettiği nimetlerden helâl olanlarının tüketilmesi gerektiği hususunda da onları ikaz etmiş,¹³⁶ kendisine isyan etmekten kaçınan ve sınırlarına uyan kişiyi hiç beklemediği yerden rızıklandıracağını ve tevekkül edene bu rızıkın kafi geleceğini duyurmuştur.¹³⁷ Hz. Muhammedde bu durumu kuşların haline benzetmiş ve şöyle buyurmuştur: *“Şayet siz Allah'a gerçekten güvenip tevekkül edebilseydiniz, kuşları rızıklandığı gibi sizi de mutlaka rızıklandırır: Kuşlar sabah karınları açlıktan çökmüş olarak yuvalarından çıkarlar, akşam karınları doyup şişmiş olarak evlerine dönerler.”*¹³⁸

Hz. Muhammed'te bulunan kişileri uğursuzluk inancı gibi beyhude fikirlerden temizlemeye çalışmıştır. Bir gün, İslâm'la yeni tanıştığı anlaşılan bir kişi Hz. Muhammed'nin yanına gelerek ona şöyle demişti: *“Ey Allah'ın Resûlü! Ben câhiliyeden yeni kurtulmuş biriyim. Allah Teâlâ bize İslâm'ı getirdi. Bizden bazı kimseler kâhinlere gidiyor (ne dersiniz)?”* Bu soruya karşılık Hz. Muhammedona, *“Sen gitme.”* dedi. O kişi tekrar sordu: *“Ey Allah'ın Resûlü! Bazılarımız da, uğursuzluğa inanıyorlar (buna ne dersiniz)?”* Hz. Muhammedise, *“Bu, onların içlerinden geçen bir düşüncedir. Bu düşünce onları sakın işlerinden alıkoymasın!”*¹³⁹ buyurarak bu tür asılsız düşüncelerin etkisi altında kalınmamasını söylemiştir. Bir başka hadislerinde ise efsun yapmayan, uğursuzluğa inanmayan ve Rablerine tevekkül eden kimseleri cennetle müjdelemiştir.¹⁴⁰

Kur'an-ı Kerim ve Sünnetteki tevekkül, tembelliği ve işleri birinin üstüne yığmayı değil, çalışmayı, üretmeyi ve çabalamayı anlatmaktadır. Çünkü müslümanlardan iyi, güzel ve yararlı işler ile ilgilenmelerini isteyen Allah, yine müslümanlardan sadece kendisine

¹³³ Ankebût, 29/17.

¹³⁴ Mülk, 67/15.

¹³⁵ Cum'a, 62/10.

¹³⁶ Bakara, 2/168.

¹³⁷ Talâk, 65/2-3.

¹³⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 14

¹³⁹ Müslim, “Mesâcid”, 33

¹⁴⁰ Buhârî, “Rikâk”, 21.

tevekkül etmelerini de istemiştir. O halde Allah'a tevekkül etmek çalışmaya, gayretgöstermeye, toplum için faydalı işler yapmaya manî değildir. Tersine Allah'a tevekkül etmek tüm bu sayılanları zorunlu hale getirmektedir. Çünkü bu özellikler Allah tarafından istenilmekte, takdir edilmekte ve bu bakımdan gereğini yapanlara da büyük mükâfatları söz verilmektedir¹⁴¹.

¹⁴¹ Akto, s.899-900.

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ’NİN TEVEKKÜL ANLAYIŞI

2.1. Tevekkül Anlayışını Etkileyen Unsurlar

Gazzâlî’nin tevekkül anlayışına odaklanılan bu bölümde Allah tasavvuru, iman algısı, amel yaklaşımı, vahiy düşüncesi, züht tasavvuru ve dünya algısı’nın tevekkül anlayışına olan etkisi ele alındıktan sonra irade, kudret, kaza ve kader ile fiil kavramlarının tevekkül ile olan ilişkisi incelenmiştir. En son kısımda ise kavramın detaylı bir tanımı yapıldıktan sonra bireysel ve toplumsal etkileri üzerinde durulmuştur.

2.1.1. Allah Tasavvuru

Gazzâlî, kaleme aldığı yapıtlarında Tanrı’dan söz ederken Allah’ın zatı, sıfatları ve eylemleri biçiminde bir ayrıma gitmektedir. Allah’ın zatına ait malumatlar sunarken değişik sıralamalar yapmaktadır. Örneğin, “*el-İktisâd*” isimli yapıtında on temel esastan söz etmektedir. Bunlar; bir sebebe ihtiyaç duymamak, ezelî olmak, ebedî olmak, yer kaplamamak; cismanî olmamak, sonradan ve tesadüfen ortaya çıkmış olmamak; istikameti olmamak, arşa kurulmakla nitelenmekten uzak olmak; ahirette gözle görülebilmek ve tek olmaktır.¹⁴²

Gazzâlî’nin “*İhya-u Ulumi'd-Din*” adlı eserinde ve daha sonra kaleme aldığı yapıtlarında Tanrı’yı mevzu bahis ettiği bölümlerde, en fazla önem verdiği ve üstüne basa basa belirttiği konu takdis ve tenzih olmuştur. “Allah’ın ilmini bizim ilmimiz gibi, kudretini de bizim kudretimiz gibi düşünürsen, bunun sonu Allah’a cisim isnad etmeye uzanır” diyen Gazzâlî; vahiy yoluyla gelen müteşabih (açıklamaya ihtiyaç duyulan veya anlamı akıl ve nakille bilinemeyecek olan âyet) âyetlere karşı, avam olarak adlandırdığı, din ile ilgili hususlarda ayrıntılı olarak malumat sahibi olmayan kişilerin benimsemesi

¹⁴²Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *el-İktisâd fî l-İ’tikâd*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1962, s.24,73.

gereken davranışları sayarken birinci sırada takdise (mübarek kabul etme) yer vermektedir. Tanrıya ait bir takdisten de O'nun cisimlerde olanniteliklere sahip olmaktan uzak olması anlaşılmaktadır. Gazzâlî, bu husus ile alakalı olarak şöyle demektedir: “Allah hakkında cismaniyet olanaksızdır ve O her çeşit noksan, ayıp ve kusurlardan münezze ve uzak olandır. Allah'ın organlardan oluşan bir cisim olduğunu düşünen kişi, bir puta tapıyordur, zira her cisim Allah tarafından yaratılmıştır ve yaratığa ibadet küfürdür”.¹⁴³

Gazzâlî, “*el-İktisâd*”ta, Tanrı'nın yedi özelliğini, iki ayrı başlık altında incelemiştir. İlk başlıkta, kudret, ilim, hayat, irade, işitme, görme ve kelam niteliklerini tek tek inceleyip izah etmiştir. İkinci başlıkta ise bu nitelikleri birbirleriyle olan bağlantıları yönünden inceleyip, müşterek ve farklı taraflarına ait dört hüküm ortaya koymuştur. Buna göre, O'nun nitelikleri zatının kendisi değil fakat bu zat ile kaimdirler. Bununla beraber Allah'ın zatına nispet edilen mana ve mefhumlar hâdis değil, öncesizdirler. Gazzâlî, niteliklerin Tanrı'nın zatında bir çokluğandan olduğu fikrini reddetmektedir ve “sıfatlar ne O'dur, ne de O'ndan başkasıdır” düşüncesini kabul etmektedir.¹⁴⁴

Tanrı, deneyim sınırlarımızda yer alannesnelerden, bütün kusurlardan ve eksiklerden münezze olmakla beraber, varlıklar âlemindeki en zâhir olandır. O'nun apâşikârlığı ile bilinip tanınması arasında ters orantı bulunmaktadır. Gazzâlî, bunu şöyle örneklendirmektedir; bir yazının varlığından hareketle, onu kaleme alan kimsenin yaşam sahibi olduğu, bir yapıt oluşturmak için bir ilmesahip olduğu, bunu yapmaya gücü ve iradesi olduğu neticesine varırız. Apaçık bir biçimde bu nitelikleri biliriz. Bununla beraber onun batınî (gizli olan) niteliklerini bilemeyiz. Ayrıca bazı zahirî (görünen) niteliklerini de bilemeyiz. Zâhir ve bâtın duyularımızla algıladığımız ve tanık olduğumuz ne varsa tamamımızorunlu olarak, Tanrı'nın mevcudiyetine, kudretine, ilmine ve diğer niteliklerine şahitlik etmektedir. Evrende gerçekleşen her şey, yaratıcısının, müdebbir (her şeyin evvelden tedbirini yapan, gören), musavvir (her varlığa ayrı bir şekil ve özellik veren), ve muharrikinin (hareket veren) çok açıktanığıdır. Bu vaziyet, yazıyı görüp, yazarının yaşam sahibi olduğunu anlamak kadar aşikârdır. Evrendeki her

¹⁴³Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İlcâmü'l-avam an ilmi'l-Kelam- Halkın Kelâmî Tartışmalarından Korunması*, (çev. Dursun Sabit Ünal), İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, İzmir, 1987, s.320-321.

¹⁴⁴Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *el-Münkiz (Mecmuatu'r-Resail)*,: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 2006, s.361.

molekül, lisanı hal ile varlığının ve hareketinin kendisinden meydana gelmediğini, Allah’a muhtaç olduğunu söylemektedir.¹⁴⁵

Tevekkül, tüm nedenlerin ve önlemlerin üzerinde mutlak irade ve kudretin Allah’a ait olduğu yönündeki bilinç ve inancın zorunlu bir neticesidir. Bu bilinç ve inanç sayesinde kişi, gerekli nedenlere ve önlemlere müracaat etmesine karşın sonucun istediği biçimde gerçekleşmemesi halinde yazgının öyle tecelli ettiğini bilerek kendisini veya nedenleri suçlamaz ve böylece moralinidebozmaz. Buna en güzel örneğievladı Yûsuf’un kaybolmasından ötürü derin bir kederiçine düşen Hz. Yakub’un Allah’a olan tevekkülünü bildirerek yüksek bir metanetle umudunumuhafaza etmesidir.¹⁴⁶ Deneyimler de inançlı ve tevekkül sahibi insanların büyük sıkıntılar karşısında daha dayanıklı ve umutlu davrandığını göstermektedir. Sonuç olarak tevekkül inancını yanlış yorumlayarak tevekkül adına her alanda alınması gereken tüm önlemleri almamak ve riayet edilmesi gereken kuralları önemsememek tevekkül değil; Allah’a iftiradır, kişinin uyuşukluğunu tevekkül kavramı ile meşrulaştırma gayretinden başka bir şey değildir.¹⁴⁷

Allah, kimseye muhtaç olmamak amacıyla çalışmayı, hasta olmamak amacıylaönlem almayı öğütlemiş ve görebilmek için de ışığı vesile etmiştir. Yani sebepleri, arzu edilen şeye ulaşmak için bir kapı olarakvar etmiştir. Bir işingerçekleşmesine neden olan şeyi yerine getirmeyip nedensiz olarak gerçekleşmesini beklemek ise büyük bir yanılgıdır. Bu, kişinin kapıdan değil 20 katlı binanın penceresinden eve girmeye çalışmasına benzer ki, bu akla ve Allah’ın sistemine uygun değildir. Allah kişilerin, gereksinimlerine kavuşması için bu sebepler kapısını var etmiş ve açık bırakmıştır.¹⁴⁸

“*Tevekkül edene, Allah kâfidir*”¹⁴⁹

Sebeplere sarılmak tevekküle ters değildir. Sebeplerin etkisinin Allah’tan olduğunu bilen ve deneyimlenmiş sebepleri kullanan kimse, Allah’a tevekkül etmiş ve sadece O’na itimat etmiş olur. Etkisiz, hayâli sebepleri kullanmak, tevekkül sayılmaz. Allah,

¹⁴⁵ Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi’-d-Dîn*, (çev. Ahmet Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul, 2002, s.1685.

¹⁴⁶ Yusuf, 12/18,67,83,86,87.

¹⁴⁷ İbrahim Coşkun, *İlahi Adalet ve Engelli Bireyler*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul, 2016, s.63

¹⁴⁸ Ömer Çam, *Kur’an’ın Gözyaşları*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2013, s.245-246.

¹⁴⁹ Talâk, 65/3.

insanlara sürekli çalışmayı, aklını doğru kullanmayı, yeniliğe açık olmayı ve başarılı olmak için her çeşit meşru yollara başvurmayı tavsiye etmiştir. Bir kişiselinden geleni yaptığı halde başarısız olmuşsa üzüntü duymamalı ve sonucun Allah'tan olduğunu bilerek duruma razı olmalıdır. İsteddiği sonuca ulaşabilmek için gereken sebepleri yeniden gözden geçirmelidir. Yoksa çalışmadan, gayret sarfetmeden yan gelip yatarak beklemenin Kur'an-ı Kerim'de ve Sünnette yeri yoktur. İnsanlar, bazen her şeye müracaat ettikleri ve çok çabaladıkları halde, istediklerini elde edemezler. Kalbi Allah'a güvenle dolu olan bir kişiyi olumsuz olsada, umutsuzluğa kapılmaz ve azimle çalışmaya sürdürür.¹⁵⁰

“Her zorlukla beraber elbette bir kolaylık vardır. Evet, her zorlukla beraber elbet bir kolaylık vardır. O halde mühim bir işi bitirdiğinde hemen başka bir mühim işe sarıl. Dua ve niyazla yalnızca Rabbine yönelip yalvar!”¹⁵¹

Çalışmak ve önlem almak, Allah'ın bu dünya'da insanlardan uymasını istediği iki kanundur. Bu kanunlar hiçbir zaman değişikliğe uğramazlar. Onun için, Kur'an'da şöyle buyurulmuştur: *“Allah'ın sünnetine (kanunlarına) uy! Bu sünnetin (kanunların) değiştiğini hiçbir zaman göremezsin.”¹⁵²* Dolayısıyla, bu yasalar ariet edenler, en kötü kimseler de olsalar, dünyada ödüllendirilirler. Bu yasalar ariet etmeyenler de, en iyi kimseler de olsalar, burada ceza çekerler. Çalışma ve önlem almada dikkat edilmesi gereken şey ise, bunları yasal sınırlar içinde tutmak ve harama el uzatmamaktır. Tevekkül işte bunun için çok önemlidir. Çünkü, Allah'a itimat edip tevekkülde bulunmayan bir kişi çalışma ve önlem almayı her şey sanır ve onlara sahip olduklarından daha fazla önem yükleyerek hâlin icabına göre haram işlere de tevessül eder. Tevekkül etmeyen bir kişi, aynı zamanda, çok kuruntulu olur ve kuruntunun baskısı altında önlem almada israf eder, beyhude bir sürü işler yapar, hurafelere kanar, sebeplere körü körüne bağlanır. Böyle bir yola giren bir kişi ise, tüm işlerini takdir edip yürüten Allah'ı unuttur, O'na dua etmekten vazgeçer ve O'na ibadet etme gereksinimini hissetmez. Bunları gerekli de görmez. Üstelik bunları iş yapmanın önünde

¹⁵⁰ Çam, s.246.

¹⁵¹ İnşirâh Sûresi, 94/5-8.

¹⁵² Fâtır Sûresi, 35/43; Fetih Sûresi, 48/23.

birer manîolarak görür. Bu hal de onu giderek dinden uzaklaşmaya dinsizleşmeye götürür.¹⁵³

2.1.2. İman Algısı

Gazzâlî imanı, Allah'ın insanların kalbine koyduğu bir nur olarak tanımlamakta ve bu nurun Allah'ın bir lütfu ve armağanı olduğunu söylemektedir. Bu iman kimi zaman ruhun en ücra noktalarından gelen ve anlatımı olanaksız bir inanç ve oluşumdur. Kimi zaman görülen bir rüya esnasında sağlanan bir haldir, kimi zaman dadine bağlı bir kişiyle sohbet etme esnasında ondan geçen bir nur gibidir. Yani kişinin karşısında yer alan bir insanın davranışlarından etkilenmesidir. Gazzâlî'nin imanı nur şeklinde tanımlaması ve içtengelecek olan oluşuma öncelik tanınması, hatta onu temel alması, kalbi etkileyecek eylemlere vurgu yapmasına yol açmıştır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'i okumak ve manasını düşünmek, kalbin arınmasına sebep olabilecek eylemlerle iştigal etmek, imanın nurunda bir çoğalmaya neden olacaktır.¹⁵⁴ Tüm bunlar da Gazzâlî'nin imanın öğeleri arasında yer alan, tasdik, irade, ikrar ve amel kavramlarının her birine gereken önemi vermiş olmakla beraber gerçek vurguyu tasdiğe yaptığını ortaya koymaktadır.

Gazzâlî insanların yaratılış bakımından farklı olabileceklerini dikkate alarak imanın üç derecesinden söz etmektedir. Bunlar avamın imanı, mütekellimin imanı ve arifin imanıdır. Bu iman türlerinin durumunu da Zeyd'in bir evde olmasından hareketle anlatmıştır. Örneğin Gazzâlî, avamın imanının oluşumunu, dürüstlüğüne emin olduğu, yalan konuşmayacağına inandığı bir kişinin bir konuda söylediğini kabul edip ona inanması olarak tarif etmiştir. Yani yalnızca kendisine söyleneni onaylayan inanmadır. Buna taklidî iman ya da avamın imanı denmektedir. Örneğin bu kişiye, "Zeyd evdedir" denildiğinde, mevzubahis kişi Zeyd'in evde bulunduğunu kabul etmekte ve onda bir düşünce meydana gelmektedir. Dolayısıyla mukallidin imanı, ergenlik çağına ulaşan çocukların dini bilgileri annesinden, babasından, hocasından veya başka birinden duyarak, bunları kabul etmesi biçiminde oluşmaktadır. Mevzubahis çocuklar, bu hususta annelerinin, babalarının ve hocalarının söylediklerini iyi kabul ederler ve bu biçimdeki

¹⁵³ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, (Tehzip ve tekmil: Abdulhalık Duran), Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2004, s.423-424.

¹⁵⁴ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*, (Nşr: Riyaz Mustafa el-Abdullah), Darü'l-Hikme, Dımaşk, 1986, s.989-990.

imanlarından ötürü mukallid sayılmaktadırlar. Fakat bunları imana getiren haber nakil aracılığıyla ve sözlü olarak geldiğinden yanlışlık olasılığı taşımaktadır.¹⁵⁵

İkinci iman, mütekellimin (kelemci) imanıdır ki; Zeyd'in evde bulunmasından hareket edildiğinde bir kişinin içerisinde Zeyd'in sesini duyduğunda, onun sesini bilip evde olduğuna inanmaktadır. Bu biçimde ortaya çıkan inanç, mukallidin başkasının verdiği habere itimat ederek gerçekleştirdiğionaydan daha kuvvetlidir. Zira seslerin biçim ve görünüşleribelli eden tarafları bulunmaktadır. Bundan ötürüişitilen sestten kişinin varlığına hükmedilebilir. Fakat bu yöntemle sağlanan bilgi, her ne kadar taklidî olarak sağlanan bilgiden daha kuvvetliyse de bunda da hata olasılığı bulunmaktadır. Çünkü sesler birbirine benzediğinden, Zeyd olduğu düşünülen kişininbaşka biri olması mümkündür.¹⁵⁶

Üçüncü iman yakînî imandır ki o da Zeyd ve ev örneğinden hareketle evin içerisine girip bizzat Zeyd'in kendisini gördükten sonra meydana gelen inançtır. Bu biçimde sağlanan bilgi, yakînen gözlemlemek, gerçeğe bizzat kavuşmakmanalarına gelmektedir ki bu inançta yanlışlık olasılığı mümkün değildir. Bu nedenle yakînî iman, diğer iki imandan daha güçlü kabul edilmektedir. Fakat Zeyd'i yakından, uzaktan veyagece ile gündüz görmek arasında fark olduğu gibi bu imanın da kendi arasında bazı merhaleleri bulunmaktadır.¹⁵⁷

Gazzâlî buna benzer bir sınıflandırmayı “*İhya-u Ulumi'd-Din*” adlı eserinin başka bir yerinde de yapmıştır. Buna göre iman ortak bir manaya sahip olup üç türdür. Birincisi, kanıtsız olarak, yalnızca taklit ve telkin yöntemiyle kalbin onaylamasıdır. Bu tür iman kalbe atılan bir düğüm gibi olup, kimi zaman güçlenmekte, kimi zamanda zayıflamaktadır. Gazzâlî bu imana sahip kişilerin az bir konuşma ile tereddüte düşürülmesini olanaklı görmektedir. İkinci tür imanda kalbin onaylamasıyla beraber azaların ameli söz konusudur. Üçüncü tür imanda ise keşif, kanıt ve basiret nuruyla görülen yakini tasdik söz konusudur.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Dîn*, c.III, 2002, s.128.

¹⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Dîn*, c.III, 2002, s.128-129.

¹⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Dîn*, c.III, 2002, s.129.

¹⁵⁸ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn*, (çev. Mehmet A. Müftüoğlu ve Fikri Yavuz),: Çelik Yayınevi, İstanbul, c.I, 2016, s.526-530.

Gazzâlî, taklitle iman eden kimselerin imanında aldanma payı görse de imanın derecesi veya sağlamlığı noktasında farklı şeyler dile getirmektedir. Gazzâlî zaman zaman bu tür bir imana sahip kişileri Yahudi ve Hristiyanlar ile kıyaslamakta ve onların kolay bir biçimde kuşkuya düşürülebileceğini savunmaktadır. Fakat “*el-İktisad*” adlı eserinde yine taklitle inanmış Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların imanlarının her çeşit saldırıya karşı dayanıklılığını muhafaza edebilecek bir yapıda olduğunu da söylemektedir. Öyle ki, kalplerinin kesin bir şekilde bağlandığı bir şeyden uzaklaşmasına her çeşit yıldıрма, korkutma girişimleri, bilimsel araştırma veya hayali inandırma yöntemleri de etki etmeyecektir.¹⁵⁹ Gazzâlî, avamın imanının mütekellimin imanından daha dayanıklı olduğunu öne sürmektedir. Ona göre avamın imanı, sebat açısından, çok büyük dağlar gibidir ve onu hiçbir şey yerinden kımıldatamaz. Oysa imanını cedel üzerine kurmuş mütekellimin inancı rüzgârın önündeki ip gibi sağa sola savrulup durmaktadır.¹⁶⁰

Gazzâlî inançlaalakalı hususlarda Avamın durumunu dikkate alarak selefi yaklaşımı tasvip etmiştir. O da takdis, tasdik, aczini itiraf, sükut, imsak, kef ve bilgiyi ehline teslim biçimindeki ilkelerdir. Bunlardan takdis, Allah’ı cisim ve benzeri şeylerin dışında tutmayı, tasdik de Hz. Peygamber’in haber verdiği bilgilerin kabullenmeyi ifade etmektedir. Aczini itiraf, Hz. Peygamber’in haber verdiği konulardaki amacının ne olduğunu anlamayakuvvetinin yetmediğini kabullenmektir. Avamın bu çeşit bilgilerin anlayabilecek kapasiteleri bulunmamaktadır. Sükut, müteşabih ayetlerin anlamını sormamaktır ki bu biçimdeki sualler bid’at (ibadet olarak yapılan, sevap olduğu düşünülen değişiklikler), bu tür şeylerle alakadar olmak da dine zarar vermektedir. İmsak, benzeşen söz ya da sözcüklerin yerine başka bir sözcük koyup manasına zarar vermemektir. Kef, benzeşen sözcükler ile meşgul olmaktan kendini alıkoymaktır. Ehline teslim, müteşabih meseleler kendisinin idrak edemeyeceği düzeydeki konular olduğundan bu konular ile alakadar olmayı alanında ehil olan kişilere bırakmaktır.¹⁶¹

Allah’a tevekkül etmek müslümanlıkta yerine getirilmesi zorunlu olan bir haldir. Bu O’na iman etmenin bir gereğidir. Çünkü iman etmek, Allah’ın her şeye egemen

¹⁵⁹ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İtikad’da Orta Yol*, (Çevirmen: Kemal Işık),: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, s.169.

¹⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ-ü Ulûmi’-d-Dîn*, c.I, 2016, s.404.

¹⁶¹ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İlcamü’l-Avam an ilmi’l-Kelâm*, (Nşr: Muhammed Mutasım Billah Bağdadî), Darü’l-kitabi’l-Arabî, Beyrut, 1985, s.54.

olduğuna ve engin kudret sahibi olduğuna inanmaktır. Bu inanç kalbe girince de Allah’a karşı sonsuz bir güven oluşmakta ve kalpler huzur ile dolmaktadır. Tevekkül sahibi olabilmek için yapılması gereken şey, sadece Allah’ın izin verdiği vasıtalara tevessül etmektir. Tevekkül, Allah’ın sahipliğine itimat edip haram kılınmış vasıtalara müracaat etme ihtiyacını ve gereğini duymamaktır.¹⁶² Kısacası, tevekkül güçlübir iman üzerine inşa edilmektedir. Bu güçlü iman ile, Tevhid-i efal yani fiillerde tevhid anlaşılmaktadır. Fiillerde tevhide ise, tüm işlerde hakiki yapanın, Allah olduğuna iman etmektir. Bu nedenden dolayı imanı kemale ermeyenin, tevekkülü de kemale ermemiştir.¹⁶³

2.1.3. Amel Yaklaşımı

Sözlükte “eylem, çalışma, çaba, fiil ve davranış”¹⁶⁴ gibi manalar taşıyan “amel” kavramı, esasında isteyerek bir davranışta bulunmak, bir eylem yapmak manasında bir mastardır.¹⁶⁵ Terim olarak ise “buyruk, tavsiye ve men edilmiş şeylere konu olan, sonunda yaptırım veya ödül olan her çeşit davranış” anlamına gelmektedir.¹⁶⁶

Amel canlıların amaçlı ve eylemlerini bilerek gerçekleştirdiği işleri anlatmaktadır. Fakat amel eylemden daha geneldir. Her amel eylemdir ancak her eylem amel değildir. Amel hem kalp hem de azalarıneylemlerini içermektedir. Ayrıca yalnızca kasıt ve niyete bağlı olan eylemler amel olarak nitelendirilmektedir.¹⁶⁷ Kelâm İlmi’nde amel kavramı, irade bağlamında imânla ilişkisi, ahiret yaşamına etkisi, iyi olmayan amellerin şefaathı aracılığıyla affı veya güzel amellerin irtidat (müslümanın İslâm dinini terk etmesi veya başka bir dine dönmesi) ile boşa çıkması gibi işin özünüilgilendiren taraflarıyla incelenmektedir.¹⁶⁸

¹⁶² Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Yol Gidenlerin Kılavuzu ve Arayanların Bahçesi*, (Tehzip ve tekmil: Abdulhalık Duran), Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2004, s.281-282.

¹⁶³ Ayşegül Erdoğan, *Adımlar*, Damla Ofset, Konya, 2005, s.46

¹⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, c.IX, Dâru sâdır, Beyrut, 1990, s.400.

¹⁶⁵ Murat Sülün, *Kur’ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s.174.

¹⁶⁶ Süleyman Uludağ, *Amel*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, c.III, s.13.

¹⁶⁷ Ömer Dumlu, *Kur’an’da Salah Meselesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s.37.

¹⁶⁸ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s.27.

Kelâm ve Akaid bilginleri de salih amelin ilkkoşulununîmân etmek olduğunu söylemektedirler.¹⁶⁹ Bir amelin salih olabilmesi için ameli işleyen kişinin sadece mümin olması yetmemektedir. Bunun yanında Allah’a ortak koşmaktan ve şatafat ’tan uzak durması, ameli iyi bir niyet ve sadece Allah rızası için yapması ayrıca amelin İslâm’ın ilkeleriyle çelişmemesi de gerekmektedir.¹⁷⁰

Gazzâlî amel ile imanın birbiriyle olan bağlantısını eller ile başın insan gövdesi ile olan ilişkisine benzetmektedir. Kendinde baş bulunmayan gövdenin insanlıktan çıkması gibi kalpte imân olmadan işlenen amel de bir yarar sağlamayacaktır. Oysa elleri olmayan gövdenin insanlıktan çıkmayışı gibi, amel olmasa dahi samimi olarak iman etmiş kişi mü’min olma niteliğini yitirmez.¹⁷¹ O halde tasdik’in yeri kalptir, ikrârın yeri de dildir. Kalpteki tasdik, dilde ikrâr ile ortaya çıkmaktadır. Kalpteki tasdik doğru olarak dille ikrâr edilirse, gerçek imân oluşmaktadır.¹⁷²

İslam dini ameller hususundaki temel yaklaşım tarzını, iman şartına bağlamaktadır.¹⁷³ Nitekim ayetlerde iman olmadan amellerin heba olacağı net bir biçimde bildirilmektedir.¹⁷⁴

Ayetlerde, inananlarında merhale yönünden inkârcılar kadar olmamakla birlikte, kimi zaman mâsiyete kapılabildikleri anlatılmaktadır.¹⁷⁵ Nitekim olumsuz eylem ve tutumlar kişinin yüreğine ne kadar çok yerleşirse, o kişi imandan o kadar uzaklaşacaktır.¹⁷⁶

Amelleri boşa çıkaran hallerle alakalı olarak üç unsur bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Allah’a ortak koşmaktır.¹⁷⁷ Nitekim Kur’an-ı Kerim’de; “*Her kim imanı inkâr ederse, bütün işledikleri boşa gider*” denmektedir.¹⁷⁸ İkincisi ise, iyilik yaptığı kişiyi

¹⁶⁹ Mâtürîdî, *Te’vilatu’l Kur’an*, c.IV, s.164; Ebu Mansur Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhid*, (Haz. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi), İslam Araştırmaları Merkezi., Ankara, 2005, s. 601, 602, 631; Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi’d-Dîn*, c.IV, 2002, s.365-366.

¹⁷⁰ Mâtürîdî, *Te’vilatu’l Kur’an*, c.I, s.255.

¹⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi’d-Dîn*, c.II, 2002, s.18-19.

¹⁷² Ebû Bekr Muhammed Bâkîllânî, *el-İnsaf*, (Tahk. M.Zahid el-Kevseri), el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Tûras, Kahire, 1993, s.85; Fahreddin Razi, *Mefâtihu’l-Gayb*, c.I, (Tefsîru’l-Kebîr), Darü’l-Kütübü’l-İlmiye, Beyrut, 2004, s.168.

¹⁷³ Ebû Hanife, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri: el-fıkhu’l-Ebsat*, 9. Baskı, (Çev. Mustafa Öz), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s.43; Mâtürîdî, *Te’vilatu’l Kur’an*, c.VI, s.65.

¹⁷⁴ Bakara 2/64; Âl-i İmrân 3/91; Zümer 39/64-66; Muhammed 47/8-9.

¹⁷⁵ Nisâ 4/95.

¹⁷⁶ Ebû Hanife, s.49.

¹⁷⁷ Mâtürîdî, *Te’vilatu’l Kur’an*, c.V, s.135.

¹⁷⁸ Mâide 5/5; ayrıca bkz. Bakara 2/217.

minnet altında bırakmak amacıyla, yaptıklarını başa kakma halidir.¹⁷⁹ Kur'an-ı Kerim'de “*Sadakalarınızı başa kakma ve eza vermek suretiyle iptal etmeyin*”¹⁸⁰ denilerek bu konu açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu davranışisergileyen insan, yaptıklarını dünyalık bir gaye için yerine getirdiğinden iyiliğinin karşılığını bu hayatta beklemektedir.¹⁸¹ Böyle İnsanlarında öbür dünyada bir dereceleri olmayacaktır.¹⁸² Ameli boşa çıkaran sonuncu hal ise, riyâ ile amel işlemektir.¹⁸³

Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, “*Ey iman edenler! Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı halde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan ve maruz kaldığı şiddetli yağmurun kendisini çıplak bıraktığı bir kayanın durumu gibidir. Onlar kazandıklarından hiçbir şey elde edemezler. Allah, kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.*”¹⁸⁴ denmektedir. Buna göre Allah'ı ve Hz. Muhammed'i inkâr etmek, kibirlenmek ve bir ameli Allah'ın rızasını almak amacıyla değil, insanların beğenisini kazanmakniyetiyle yapmak kişinin amellerinden beklediği sevabı boşa çıkarmaktadır.¹⁸⁵

Kur'an'da imandan sonra sözü edilen sâlih amel, ihlâs ile vücut bulmaktadır. Riyâ, bir amelin yalnızca başkaları tarafından iyi ve güzel bulunması değil, aynı zamanda niyette gösteriş gayesinin bulunmasıdır.¹⁸⁶ Kişinin işlediği amellerinin kabul edilmesinde niyet büyük bir öneme sahiptir.¹⁸⁷

İslâm dininde bir iyiliğin ve salih amelin hem bu dünyada hem de öteki dünyada sevap kaynağı olabilmesi için bu ameli yapan kişinin imânlı olması gerekmektedir. İmânı güçlendiren ve onunher yanını sararak koruyan şey salih amellerdir. Salih amelden bahsedenâyetler çoğunlukla önce imâna temas ederek başlamaktadırlar. Bu durum imân

¹⁷⁹ Ebû Hanife, *El-Alim ve'l-Müteallim*, (çev. Abdülvehhab Öztürk), Şamil Yayınları, İstanbul, 2019, s.26.

¹⁸⁰ Bakara 2/264.

¹⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vilatu'l Kur'an*, c.IV, s.253.

¹⁸² Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn Tefsiri'l-Maverdî*, (Thk: es-Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim), Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, c.I, Beyrut, 1992, s. 338.

¹⁸³ Ebû Hanife s.26; Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiü'l-Beyân an Te'vili ayi'l-Kur'an*, (Thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Dâru Âlemi'l-Kütüb, c.VIII, Riyâd, 2003, s. 517.

¹⁸⁴ Bakara, 2/264.

¹⁸⁵ Ebû Hanife, s.26.

¹⁸⁶ Ebu'l-Kasım Kazvinî, *Muhtasaru Şuabi'l-İman*, 2. Baskı, (çev. Hanifi Akın, Derleme: İmam Beyhaki), Polen Yayınları, İstanbul, 2016, s.161-162.

¹⁸⁷ Taberî, c.IV, s. 662.

ve amelin, birbirinden ayrı düşünülemez iki kavram olduğunu ortaya koymaktadır. İmân olmadan iyi ve hoş tavırların hiçbir değeri bulunmadığı gibi, salih amel olmadan da tekdüze bir imanın da tadı olmayacaktır. Yani amellerin değerlendirilmesi sadece iman ile mümkün olmaktadır. İman olmaksızın hiçbir eylemin Allah katında bir değeri yoktur. Bu sebeple Kur'an'da iman, amellerin sağlığı için şart koşulmuştur.¹⁸⁸

Tevekkül; ilim yönünden insanların nefislerinde kabullenmesi güç bir hal olduğundan, kapalılık arz eder. İnsan nefsi, her şeyi kontrol altında tutmak istediğinden ve varlık göstermeyi de çok sevdiğinden, tevekkülü kavramakta zorluk çeker. Amel açısından da zordur. Çünkü layıkıyla tevekkül etmeye bir türlü muvaffak olamaz. İlim yönünden zor oluşu; insanların sebeplere gereğinden fazla önem vermesinden ileri gelmektedir. Bu ise tevhid nazarından şirktir. Şayet sebepleri yok kabul edebilse, bu defa da onlardan büsbütün uzaklaşarak, şeriata ve sünnete ters düşecektir. Halbuki sebepleri kabul etmeden, sebeplere dayanmak da cehalettir. İşte bu açıdan, tevekkül sadece tevhidi anlayan için en üst düzeyde mümkün olur. Böylelikle tevekkülü; gerçeğe ulaşmış sağgörü sahipleri kavrayarak, yaşayabilir; yani amel etmiş olur.¹⁸⁹

2.1.4. Vahiy Düşüncesi

Gazzâlî'nin ilk devri olarak isimlendirebileceğimiz kelamcılık devrindeki düşüncesinde yararlanılmış olduğu tüm felsefî metotlara karşın "Eş'ariyye doktrini" O'nun en temel düşüncesi olmuştur. Yani o, bir filozoftan çok bir kelamcı düşüncesiyle hareket etmiştir.¹⁹⁰ Bir kelamcı olarak Gazzâlî, vahiy anlayışını daha ziyade geleneksel manada Tanrı-insan münasebetine dayandırmakta ve vahyin çıkış noktası olarak Tanrı'nın kudreti üstünde durmaktadır. Gazzâlî, vahyi, peygamberin ruhsal yetileriyle izah etmekten çok, doğrudan Tanrı'nın iradesi ve kudretiyle izah etmektedir. Gazzâlî'ye göre Tanrı, bazı ruhları böylesi bir potansiyele elverişli şekilde var etmektedir. O, filozofların sıfatları yadsımlarına bilhassa irade sıfatını kabul etmemelerine karşı çıkarak türlü sıfatlara sahip bir Tanrı anlayışı ile vahiy anlayışını ortaya koymuştur. Böylelikle o,

¹⁸⁸ Osman Oral, "Akâid ve Kelâm İlmi Açısından İmânın Kısımları, Derecesi ve Rükünleri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 13, 2015, s.291.

¹⁸⁹ Erdoğan, s.35.

¹⁹⁰ Oliver Leaman, "Gazzâlî ve Eş'ariyye", (çev. Yaşar Türkben), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı. 31, 2009, s.194.

vahyin çıkış noktasını doğruca Tanrı'ya bağlamakta ve tüm düşünce sistemini bu anlayış üzerine kurmaktadır.¹⁹¹

Gazzâlî'ye göre, hiçbir şey Allah'ın iradesi dışında oluşamaz. O, dilediğini istediği bir zaman aralığındavar etmektedir. Gazzâlî'ye göre her olay ilahi irade sayesindegerçekleşmektedir. Yani Allah dilediği bir vakitte dilediği bir kişiye vahiy gönderebilme kudretine sahiptir. Gazzâlî'ye göre vahiy Allah'ın sahip olduğu kelam sıfatı vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Gazzâlî, Allah'ın kelâmı olduğunu kabul etmeyen bir kişinin, doğal olarak peygamber düşüncesini de kabul etmemesi gerektiğini söylemektedir. Zira peygamberin manası, onu gönderen varlığın sözünü ileten kişi olmasıdır.¹⁹²

Vahyin imkânı ile alakalı olarak Gazzâlî, Allah'ın peygamber göndermesinin imkânsız olmadığını söylemektedir. Zira insan, aklıyla kendisine faydası olanşeyleri idrak edememektedir. Kişi kendisini ahirette kurtaracak çözüm yollarını da sadece peygamber aracılığıyla öğrenmektedir. Gazzâlî burada iyiliğin ve kötülüğün yalnızca Allah'ın buyrukları sayesinde kavranabileceğini anlatarak bu buyrukların da yalnızca peygamberlere gönderilen vahiy yöntemiyle ortaya çıkacağını dile getirmektedir.¹⁹³

Gazzâlî'nin Allah'ın vahiy göndermesinin muhal olmadığı düşüncesinin altında, Allah'ın kudret, irade ve kelam sıfatıyla dilediği vakit ve dilediği bir kişi ile dilediği bir yöntemle iletişim kurması ve insan aklının bazı hususlardaki yetersizliğinden ötürü vahye gereksinim duyduğu fikri yatmaktadır. Gazzâlî, vahiy olgusunun gerçekten de meydana geldiğine yani peygamberlerin yaşadığına delil olarak, insanların, duyu azaları ve akılla sağlayamayacakları birtakım bilgilere sahip olduklarını; bu bilgilerinde yalnızca vahiy ile öğrenilmiş olabileceğini söylemektedir.¹⁹⁴

Gazzâlî'nin bu devrindekiana düşüncesi Allah'ın evreni, yoktan var etme düşüncesidir. Bundan ötürü Allah evrene müdahale edebilme niteliğine sahiptir. Zaten bilerek ve isteyerek var etmek de bunu gerektirmektedir. İşte tüm bunlara göre Allah dilediği vakit dilediği kişiye vahiy gönderebilecektir. Bu durumda vahyin çıkış noktası filozofların

¹⁹¹ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, (çev. Mahmut Kaya ve Hüseyin Sarıoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s.136-137.

¹⁹² Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *El-İktisadî'l-İtikad - İtikatta Orta Yol*, (Neşir ve Tercüm: Osman Demir), Klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s.73-74.

¹⁹³ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.I, 2002, s.291.

¹⁹⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.I, 2002, s291.

öne sürdüğü gibi “Faal Akıl” değil bizatihi Allah’tır. Filozoflara göre vahiy almak için bir gayret sarf etmek ve herhangi bir eğitime gerek yoktur. Çünkü vahyin tayin edicisi Yüce Allah’tır. Gazzâlî’ye göre vahiy, insanın bir bütün olarak metafizik bilgiyi elde etmesidir ki insan akli yalnız başına bu bilgiyi sağlayamaz ve ona erişemez.¹⁹⁵

Gazzâlî’nin ikinci devri olarak isimlendirebileceğimiz felsefe/tasavvuf devrinde vahiy anlayışı ile ilgili olarak önceki fikirlerinden değişik açıklamalar görülmektedir. O’nun tasavvufî yapıtlarından “*er-Risaletü'lledüniyye*” de vahyi bir öğrenme biçimi olarak nitelendirmektedir. Gazzâlî, “*İhya-u Ulûmi'd-Dîn*” adlı eserinde de vahyi bir bilgi türü olarak incelemektedir. Gazzâlî, burada ilahi bilginin merkezi konumunda olan kalbi temel alarak izahatını yapmaktadır. Ona göre, ilahi bilginin yeri kalp olup burada bilginin kalıcı ve etkili olması iki şekilde sağlanmaktadır. Bunlar vahiy ve ilham’dır.¹⁹⁶

Gazzâlî vahyi, “*İhya-u Ulûmi'd-Dîn*” adlı eserinde herhangi bir gayret göstermeden, eğitime gerek olmadan kalbe doğan ve nereden geldiği bilinen bir ilim şeklinde tanımlamakta, ayrıca vahyin “Levh-i Mahfûz”dan peygamberin kalbine akması biçiminde gerçekleştiğini söylemektedir. Ona göre vahyin çıkış noktası Levh-i Mahfûz’dur ki burası, evrende gerçekleşecek olan her şeyin yazılı bulunduğu mekândır.¹⁹⁷ Gazzâlî, Hz. Muhammed’e, vahyin, kalbine doğrudan akması haricinde Cibrîl vasıtasıyla, yalnızca ses ve harf biçiminde, kimi zamanda rüya aracılığıyla olmak üzere birden fazla yöntemle gönderildiğini söylemektedir.¹⁹⁸

Gazzâlî, “*Mearicü'l-kuds*” adlı eserinde ise vahyi üç esas kavram üzerinden izah etmiştir. Bunlar, “mütehayyile”, “akıl” ve “mucize” dir. Mütehayyile, insandaki yetkinlik ve hazır bulunuşluğun, vahye ne biçimde olanak oluşturduğu ile alakalı bir yetidir. Gazzâlî’ye göre, şayet insanda bu hayalde canlandırmagücü bulunmasaydı insan için mâkulât (akılla bilinebilir, akılla ispatlanabilir şeyler) ve mahsûsât’tan (gözle görülen, hisle anlaşılan şeyler) söz edilemezdi, biçim ve anlam da duygu ve kanıt ile anlaşılamazdı. Gazzâlî, mütehayyileyi, insan ruhunun rüyada yüklendiği fonksiyonun bir benzerini gerçekleştirdiğini söylemektedir. İnsan uyanık iken zihni devamlı olarak

¹⁹⁵ Frank Griffel, “The Cambridge Companion to Muhammad Muslim”. Philosophers', Rationalist Explanation Of Muhammad's Prophecy. (Ed. Jonathan E. Brockopp), Pennsylvania State University, 2010, s.174-177.

¹⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.III, 2002, s.41.

¹⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.III, 2002, s.41.

¹⁹⁸ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.I, 2002, s.223.

dünya ile ilişkilerle oyalandığı için mütehayyile yetisi bu fonksiyonunu gerçekleştirememektedir. Fakat insan uyku halinde iken bir an olsun dünya ile ilgili işlerden uzaklaştığı için mütehayyile fonksiyonunu gerçekleştirebilmektedir. Fakat peygamberin sahip olduğu kuvvetli mütehayyile yetisi bu fonksiyonunu yalnızca uykuda değil aynı zamanda uyanık iken de gerçekleştirebilmektedir.¹⁹⁹

Gazzâlî'ye göre mütehayyile kuvveti her kişide bulunmakta fakat bunların dereceleri birbirinden farklı olmaktadır. Kimilerinde çok yüksek kimilerinde çok düşük kimilerinde ise yok denecek kadar azdır. Düşük düzeydeki mütehayyilenin en dikkat çeken özelliği unutkan olmasıdır. Yani zihinde canlandırdığı şeyi çabuk unutmaktadır. Hayalde canlandırmakuvvetinin en yüksek mertebesi ise, külli nefisteki biçimlerikolay bir biçimde seyredebilir ve bunları da hiçbir zaman unutmamaktadır. İşte bu çok kuvvetli mütehayyileye sahip olanlar peygamberlerdir.²⁰⁰

Gazzâlî'nin vahyi izah ederken ele aldığı ikinci kavram akıldır. Gazzâlî'ye göre, insanlar arasında zekâ açısından farklılıklar bulunmaktadır. Kimilerinin zekâsı az olup, bunlar herhangi bir şey düşünmemektedirler. Bu zekâ azlığı zaman zaman öyle bir düzeye ulaşır ki hiçbir şeyi anlayamaz duruma gelmektedirler. Bu kimseler bir kıyasta orta terimi yalnızca öğrenme yolu ile elde etmektedirler. Yani bunu elde etmek için bir öğretmene gereksinim duymaktadırlar. Kimileri de zeki olurlarve yaratılmış olanları algılamada isabetli olmaktadır. Bu kişiler bir kıyasta orta terimi çok çabuk bir biçimde anlamaktadırlar.Bu kişiler herhangi bir yardıma gereksinim duymadan bunu yalnız başına elde etmektedirler. Buna göre insanın kendi başınaalgılaması ve kimseye gerek olmadan zihninde kıyaslar yapması olanak dâhilindedir. Yani bu kişilerde herhangi bir düşünme ve gayret olmadan iradelerinin dışında bir anda bir aydınlanma gerçekleşmektedir. Bunlar feleki akıllarla inşa ettikleri kusursuz ilişkiden ötürü her şeyi algılayabilmektedirler. Buradaki feleki akıllardan maksat“Faal Akıl” dır. Buna göre, bilginin yeri akıl, nedeni ise “Faal Akıl” veya Allah'ın huzurunda bulunan Meleklerdir. Bu kişiler de peygamberdir ve kendilerine “Faal Akıl” dan gelen bilgi de vahiydir.²⁰¹

¹⁹⁹ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, (çev. Faruk Meyan), Bedir Yayınları, İstanbul, 1990, s.35.

²⁰⁰ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Meâricül" Kuds - Mukaddes Merdivenler*, (çev. Yaman Arıkan), Eskin Matbaası, İstanbul, 1971, s.120-124.

²⁰¹ Gazzâlî, *Meâricül" Kuds - Mukaddes Merdivenler*, s.120-122.

Üçüncü temel kavram ise mucizedir. Gazzâlî, bu kavramdan bahsederken insan ruhunun, maddi ve manevi olarak kendi bedeni üzerindeki etkisini hatırlatmaktadır. Gazzâlî'ye göre, nasıl ki nefisteki biçimler külli akıllardaki biçimlerebağlı iseler insandaki organlarda doğal olarak iradeye bağlıdır. Yani insanın bazen düşündüğü bir şey insan vücudunu hemen harekete geçirmektedir. Örneğin, cinselliğin akla gelmesi ile vücutta oluşan hareketlilik gibi işte bu ruhsal kuvvetler, eylem ve etki açısından insan bedenine tesir etmektedir. Bu bağlamda bazı ruhlar da kendi bedeni haricinde bir etkiye sahiptirler. Bunlar âmâları görür hâle getirmek, ölüleri diriltmek, yağmur yağdırmak, rüzgâr estirmekve deprem meydana getirmek gibi mucizeler gerçekleştirebilmektedir. Bu kişiler de peygamberdir.²⁰²

Tüm bunlara göre, peygamber, kendisinin sahip olduğu bu üç kusursuz yetiile hem uykudayken hem uyanık iken“Faal Akıl”dan ve Allah’ın huzurunda bulunan melekler’denvahiy alabilmektedirler. Allah, insanların peygamberliği idrak edebilmesi için bu üç özellikten her birini örnek olarak peygamberlerebahşetmiştir. Bunlar, rüya hâli, doğru feraset ve akli bilgidir. Gazzâlî buörnekler olmadan insanın peygamberi idrak edemeyeceğini ve bundan dolayı daona inanamayacağını söylemektedir.²⁰³

Vahye yüklenilen mana ile imanın manası arasında çok sıkı bir bağ bulunmaktadır. Vahiy, dinî gerçeklerin Tanrısal bir bildirimi şeklinde algılandığı vakit iman, bu gerçeklerin kalp ile doğrulanması demektir. Vahiy birtakım olaylarda Tanrı'nın “kendisini” açığa vurması biçiminde algılandığı vakit ise iman, bireyin Tanrı ile karşı karşıya geldiğini anlaması ve ona göre hareket etmesi demektir. İkinci manada üzerinde durulan önemli nokta, “bir önermeyi doğrulamaktan çok, karşı karşıya geldiği Tanrı ile münasebetine dayanarak bireyin tamamen Tanrıya itimat etmesi, ona teslim olması ve dönüşüme uğraması” dır. Burada üzerinde durulması gereken husus, vahiy anlayışı ile vahye verilen bir yanıt manasına gelen iman anlayışı arasında birebir uygunluk olmasıdır. Vahyedilen şey Tanrıya dair gerçekler değil de Tanrı'nın kendisi olması durumunda iman, “tasdik” olmaktan çıkıp Tanrı'ya duyulan “itimat” manasına gelecektir.²⁰⁴

²⁰² Gazzâlî, *Meâricül’ Kuds - Mukaddes Merdivenler*, s.122-124.

²⁰³ Gazzâlî, , *Kimyâ-i Saâdet*, s.455.

²⁰⁴William P. Alston, *Revelation and Miracle*, *Religious Belief and Philosophical Thought: Readings in the Philosophy of Religion*, W.P.Alston, New York, 1963, s.393.

Özetle, önerme odaklı vahiy modelinde iman, yazılı veya sözlü olarak aktarılan Tanrı kelamındaki vahyedilmiş gerçeklerin kalp ile doğrulanmasıdır. Kişi odaklı vahiy modelinde ise iman, Tanrı'ya duyulan itimattır. Görüldüğü üzere iki değişik vahiy anlayışına göre iki değişik iman anlayışı ortaya çıkmaktadır. İmanın niteliği ile alakalı anlayışlardan birine göre iman, temel olarak bazı önermesel hakikatlerin doğrulanması biçiminde düşünülmekte; diğerinde ise varoluşsal bir ilişki, kişiler arası bir bağlanış ve deneysel bir aktarım şeklinde görülmektedir. Bunların birincisi "önermesel iman", ötekini de "önermesel olmayan iman" biçiminde adlandırmak, son dönem din felsefesi yazılarında oldukça yaygın bir durum olmuştur.²⁰⁵

Önermesel imanla önermesel olmayan iman arasındaki temel fark, bir kimse veya varlığa inanmak ile bir önermenin doğruluğuna inanmak arasındaki tutum farklılığına dayanmaktadır. Her iki iman anlayışı arasındaki farklılık, imanın nesnesiyle alakalı yaklaşım farklılığından kaynaklanmaktadır. İmanın nesnesi, önermesel iman anlayışında, inanılması gereken, önerme biçimindeki bir dizi dini gerçekler iken; önermesel olmayan iman anlayışında imanın nesnesi zât/kişi olarak Tanrı'dır. Önermesel imanda imanın nesnesinin kalp ile onaylanması gereken bazı gerçekler olması, imanın “tasdik” biçiminde tanımlanmasını gerektirmiştir. Hristiyan teolojisi içinde, orta çağda Thomas Aquinas (ö. 672/1274) ve günümüzde Roma Katolik Kilisesi önermesel iman anlayışını benimsemişlerdir. İslam kelam düşüncesinde de hâkim olan iman anlayışı önermesel iman anlayışıdır.²⁰⁶

2.1.5. Züht Tasavvuru

Gazzâlî'ye göre zühd, insani nefsin Allah'ın haricindeki her çeşit şeyden soyutlanmasıdır. Bir terk eylemi olarak zühd üç aşamadan meydana gelmektedir. Bunlar: dünya ve barındırdıklarını terk, ahireti terk ve Allah'ın haricindeki her şeyi terktir. Zühdün bir bütün olarak ilim, hal ve amelden meydana gelen bir makam olduğunu söyleyen Gazzâlî zühdü şöyle tanımlamaktadır: “Zühd, bir şeye olan rağbeti ondan daha iyisine çevirmekten ibarettir.” Yüz çevirdiği şeye nisbetle kişiye zâhid, yöneldiği şeye nisbetle rağbet ve muhabbet adı verilmektedir. Zühd'de iki koşul

²⁰⁵Ferit Uslu, *Felsefî Açıdan İmanı Temellendirme*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s.12.

²⁰⁶Recep Kılıç, *Din ve Ahlâk Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Yayın No:26, Ankara, 2009, s.90.

bulunmaktadır. Bunlar²⁰⁷:

1. Yüz çevrilen şeyde iyi tarafın bulunması ve
2. Rağbet edilen şeyin yüz çevrilenden daha iyi olmasıdır.

Birincisinde taş ve toprak gibi değer ifade etmeyen şeylere karşı terk eylemi zühd adını almaya hak kazanmamıştır. İkincisinde ise rağbet edilen şeye karşı bir muhabbet söz konusudur. Yani zühd hem terk fiilini hem de muhabbeti kapsamaktadır.

Gazzâlî'ye göre zühd herşeyden evvel kalbin bir amelidir. Kalple alakalı olması onun manevi bir hal olduğunugöstermektedir. Fakat bu hal bir bilgiyi öncelemektedir. Bu bilgi ise zâhidin aldığından verdiğiinden daha iyi ve üstün olduğunu anlamasıdır. Bu bilgiye sahip olmayanın terkettiğinden hevesinin geçtiği düşünülemez. Fakat bu bilgi zühdün sonuç vermesi açısından da yeterli görülmemektedir. Çünkü ahiret hayatının dünya yaşamından daha hayırlı olduğunu bilip de dünyayı terketmeye kuvveti yetmeyenlerde bulunmaktadır. Bu durumda onların ilim ve yakînlerinin zayıflığına hükmedilmektedir. Bu da nefsin kölesi olmaktan öte bir şey değildir. Kalbdeki zühd hali ancak gerektiği gibi amel yapmakla sonuçlanmaktadır. Bu da terk eyleminin kemale ermesi durumudur. En başta kalbin sonra bedeninin organlarının ameli olan terk eyleminin şu dört unsura sahip olması gerekmektedir²⁰⁸:

1. Fiili gerçekleştirmeyegücü yetmek,
2. Terke konu olan şeyle bizzat muhatap olmak,
3. Terk eylemininalışkanlık haline getirilmemiş olması,
4. Kalbin içtenliği.

Eğer kişiye dünya yönelmemişse o kişi zâhid olamaz. Bu nedenle kişi gücü yettiği anda ve dünya kendisine yönelmişse zühd tavrının gereğini yerine getirmelidir. Örneğin midesi rahatsız olan birinin yemeği terketmesi zâhidlik değildir. Aynı şekilde servetini süreklibonkörce sarf etmeyi âdet edinmişkişinin bu davranışı zühd olmadığı gibi zâhidlikle yüceltilmeyi sevenlerin de serveti terketmesi zâhidlik değildir. Zühdün gereğinin yapılmasında insanlar çok değişikdavranışlarsergilemektedir. Bilgi, hâl ve

²⁰⁷Semih Ceyhan, "Tasavvufun Doğuş Devrini Anlamada Anahtar-Kavram Olarak Zühd'ün Hakikati ve Dereceleri: Gazzali Yaklaşımı", *Vefât Yılında İmâm Gazzâlî* (Ed. İlyas Çelebi). M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No: 271, İstanbul, 2011, s.468.

²⁰⁸ Ceyhan, s.468.

amelin zafiyetinden birtakım kişiler dünyanın bir kısmını terkeder. Bu kişilere her ne kadar zâhid dense de tamamıyla terkedener ile kıyaslandığında zühdde çok düşük mertebede yer almaktadırlar.²⁰⁹

Gazzâlî, irâdenin seçme niteliği üzerinde önemle durmaktadır. Zirâ seçme imkânının bulunduğu her durumda irâde de vardır. Gazzâlî'ye göre irâde “maksada uygun bulunan şeyin belirlenmesi, benzer iki şeyin birbirinden ayırılması şeklinde tanımlanır. Buna göre irâdeye dayanan fiiller bir tercihte bulunma ile gerçekleşir. Bunun yanında irâde mâlûmun ve müraccâh olanın istenmesidir. O halde irâde zorunlu olarak bilgiyi de içermektedir. Ve bu bilgi, ahiret yaşamının dünya yaşamından daha önemli olduğunun bilinmesine dayanan yakînî bilgidir. Bu durumda zühd tavrı, irâdeye (niyet) dayanan seçimli, bilinçli ve amaçlı bir tavidir.²¹⁰

Zühdün hakikati, iç rahatlığıyla dünyadan elini ayağını çekmek ve onu amaç olmaktan çıkarmaktır. Bu neticeye, kalpte ışıldayan imanın nuru ve onun ortaya çıkardığı mârifet (kalp gözüyle ilâhî gerçekleri görmek) ile ulaşılır. Çünkü bu nur ve mârifet ile iyice anlaşılır ki, âhiret hayatı dünya hayatından daha hayırlı ve dünya hayatının âhiret hayatına nisbeti bir çamur yumağındaki pırlanta kadardır. Zühdün hakikati bu biçimde kalpte meydana gelince, onun semeresi dedavranışlarda kendisini göstermektedir. Bu da tüketim olarak dünyadan zaruret miktarıyla yetinmektir. Bu nedenle, daha düşük kalitedeki bir şey gereksinim karşıladıkça, daha kaliteli olan şeye rağbet etmemek gerekir. Zühd erdemini yaşayan bir kişi, kendisini yolcu olarak görür ve bilir ki eşyanın fazlası ona ağırlık yapacaktır. Yani yolcunun yükü ne kadar hafif ise, yolculuğuda o kadar kolay olacaktır. Zühd yaşayan bir kişide zorunlu olan ihtiyaçlarında en az ve en ucuz şeyleri kendisine yeterli görmektedir. Çünkü, bundan çoğu onu oyalayacak ve âhiret yolculuğunu da zora sokacaktır.²¹¹

Kur'ânda, birtakım insanlara seslenilerek şöyle buyurulmuştur: “*Siz dünya yaşamını öne çıkarıyorsunuz. Halbuki, âhiret yaşamı bundan daha hayırlı ve daha kalıcıdır.*”²¹² Zühdün hakikati, Allah'ın bahşedeceği âhiret nimetleri yanında dünyadaki nimetleri hor görüp onlardan yakınlığı kesmektir. Zühd, yasaklanmamış helâl şeylere karşı söz konusudur. Yasaklanmış haram şeylerden ilgiyi kesmek zühddeğil takvadır.

²⁰⁹ Ceyhan, s.468.

²¹⁰ Ceyhan, s.469.

²¹¹ Gazzâlî, Dinde Kırk Prensip, s.350-351.

²¹² A'lâ Sûresi, 87/17.

Onun için takva farz, zühd ise fazilet ve üstünlüktür. Zühd, haram sınırına yaklaşma tehlikesini engellediği gibi, yapılması gerken ibadetleri yerine getirmek için bolca zaman ve fırsat da sağlamaktadır. Zühd, ayrıca, iki güzel hasletide ortaya çıkarmaktadır. Bunlar, “isâr“ve “fütüvvet” tir.İsar cömertlikten de üstün olan bir sıfattır. Çünkü cömertlik, kendisinin muhtaç olmadığı bir şeyi iç rahatlığıyla başka kimseler vermektir. İsar ise, kendisinin muhtaç olduğu şeyi de aynı hoşluk ve iç rahatlığı ile vermektir.Fütüvvet ise, ihtiyaç için olmasa da başkalarının istekli oldukları şeyleri iç rahatlığıyla onlar için terk etmek, bu şeylerin elde edilmesinde onlara karşı mücadele etmemektedir. Fütüvvet, sahibine mükemmel bir insaniyetlik, sevgi ve itibar kazandırmaktadır. Bu itibar ise, ona sahip olabileceği maddî kazançların çok üstünde bir iç rahatlığı kazandırmaktadır.²¹³ Sonuç itibarıyla tevekkül zühd ile mümkündür. Yani dünyadan kurtulmak ve dünya düşkünlüğünü içinden söküp atmakla olanaklıdır. Zahidlik olmadan tevekkül olmaz ancak tevekkül olmadan zahidlik olur.²¹⁴

2.1.6. Dünya Algısı

Gazzâlî, dünyanın insan için zevk unsuru barındıran her şey olduğunu söylemiş ve insanın dünya ile iki noktadan bağlantısı olan kalp ve bedene dikkat çekmiştir Kalbin bağlantısını dünyayı sevmek ve ona bağlanmak şeklinde açıklarken, beden bağlantısının ise dünya malından ibaret olduğunu belirtmiştir. Bu seviyedeki, kalbin bağlantısına batını dünya, beden bağlantısına ise zahiri dünya demiş ve batını dünyanın bütün insanı eğilim ve davranışlarla, zahiri dünyanın ise maddi öğelerle sıkı bir ilişkisinin olduğunu ifade etmiştir.²¹⁵

Gazzâlî, dünyayı Allah'ın ve dostlarının düşmanı olarak kabul etmiştir.Dünyaya bağlanılmamasının gerekçesi olarak da onun faniliğini göstermiştir. Fakat o, daha ziyade dünyanın ve dünyalığın kötülüğünü her fırsatta dile getiren ve bu konuda ün yapmış olan Vehb bin Münebbih(ö. 114/732)'in tersine, dünyanın esasında kötü görülmesinin doğru bir şey olmadığını da söylemektedir.²¹⁶

²¹³ Gazzâlî, *Yol Gidenlerin Kılavuzu ve Arayanların Bahçesi*, s.273-274.

²¹⁴ Erdoğan, *Adımlar*, s.45.

²¹⁵ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Minhacü'l Abidin*, (nşr. Muvaffak Fevzi el-Cebr), Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, s.32-42.

²¹⁶ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, (nşr. Muhammed Vehbî Süleymân), Üsâme Amûre, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 2006, c.III, s.248.

Gazzâlî, riyazetin kişinin içindeki dünya sevgisini yok etmeye değil, denetim altında tutmaya yönelik bir faaliyet olduğunu söylemektedir. Gazzâlî bir taraftan dünya sevgisinin, insan doğasından kaynaklanan bir eğilim olduğunu ve belli metotlarla dizginlenmesi gerektiğini söylemekte, diğer taraftanda insanoğlunun dünyayı geliştirmesini sağlayan şeyin esasen bu olduğunu söylemektedir. Gazzâlî, dünyaya karşı ahireti yeğleme biçimindeki bir yaklaşımdan çok, insanın kolay bir şekilde kapılabileceği dünya hayatı karşısında tetikte olması ikazında bulunmuş, ayrıca bu durumun son derece doğal, üstelik dünyanın geliştirilmesine de katkı sağlayan bir faktör olduğunu söylemiştir.²¹⁷

Gazzâlî'ye göre riyâzet dört türdür. Bunlar az yemek, az uyumak, az konuşmak ve insanların eziyetlerine katlanmaktır. Ona göre az yemek şehveti öldürmekte, az uyumak iradeyi saflaştırmakta, az konuşmak tehlikelerden korumakta ve eziyetlere katlanmak ise amaca ulaştırmaktadır. Çünkü sıkıntılara katlanmak ve eziyetlere sabretmekten daha güç bir şey yoktur.²¹⁸

Sûfiler, dünyâ ile ilgili algıları temizlemek ve bilinçlerini yenilemek için, yalnızca bedenî sınırlamalara gitmemiş bunlara ilaveten havf, recâ, zikir, tezekkür, tefekkür gibi zihinsel ve duygu dünyalarını geliştirecek çalışmalara da önem vermiştir. Bedenî sınırlama çeşitleri sayılan riyâzet ve halvet, zihinsel bir genişleme yöntemi olan zikir ve tefekkürle desteklenmediği sürece tasavvuf yolcusu'nun mânevî bir gelişim göstermesi mümkün görülmemiştir. Dünyâ algısının değiştirilmesi bakımından sûfiler, tefekkür yoluyla dünyaya yönelmekten kurtulmayı amaçlamışlardır. Gazzâlî, tefekkürü dünyaya karşı zihnî bir tavır alış olarak değerlendirmekte, zihnî gelişim aşamalarının başında görmekte ve onu zikirden üstün saymaktadır.²¹⁹ Tefekkürün, dünyaya karşı tavırlardan olan zühd ve kanaate götürdüğü ile ilgili görüşleri aktararak da bu düşüncesini desteklemeye çalışmıştır. Bu husus ile alakalı olarak kullandığı tefekkür, îtibar, tezekkür, nazar, teemmül ve tedebbür kavramlarını da birbiriyle eşdeğer kabul etmiştir. Bu bakış açısı, dünyânın ibret olarak algılanışına doğru gidişi de beraberinde getirmektedir.²²⁰

²¹⁷Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 2006, c.III, s.277.

²¹⁸Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 2006, c.III, s.81.

²¹⁹Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 2006, c.V, s.164-165.

²²⁰Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 2006, c.IV, s.175.

Sûfilerin dünyâ algısı hususundaki ikinci algıları dünyanın bir nîmet olarak algılanması şeklindedir. Ancak bu algılayış, ibret olarak algılayış da kapsamaktadır. Gazzâlî'nin nîmetleri dünyevî ve uhrevî olmak üzere ikiye ayırması ve gerçek nîmeti âhîret nîmetleri şeklinde nitelendirmesi de zâhidlerin dünya anlayışlarına uymaktadır.²²¹Gazzâlîayrıca dünyâ nîmetlerinin insanları gerçek nîmete götüren nîmetler olduğunu söylemiş ve bu nedenle mecâzen de olsa bunların “nîmet” şeklinde adlandırılmasının yanlış olmadığını ifade etmiştir.²²²

Tasavvuf anlayışında, genel olarak, nîmet karşısında sergilenen iki çeşit tutum söz konusudur. Birinci tutum, nîmete sahip olunamaması halindeki sabır, ikinci tutum ise nîmete sahip olunması ve/veya sahip olunamaması halindeki şükürdür. Birbirine bağlı bu iki tutumun zühd tanımında da birleştiği görülmektedir. Selefi geleneğin bu sınıflandırmasını kabullenmiş olan Muhâsibîve Geylânî (ö. 561/1165), dünyâyı sıkıntılara sabır ve nîmetlere şükre bağlamıştır. Gazzâlî bu sınıflandırmayı “*İhya-u Ulumi'd-Din*” adlı eserinin “*İmânın parçaları*” başlığı altında açıklamıştır.²²³Gazzâlî'ye göre sabır yaşamda karşı karşıya kalınan bütün durumlar için geçerlidir. Ancak ona göre nefsânî zevkler ve düşkünlüklere gösterilen sabır çok önemlidir. Sabrın en meşakkatli olanının nîmete karşı sergilenen sabır olduğunu söyleyen Gazzâlî, kişinin en fazla nîmet karşısında dünyâya bağlanma riski taşıdığına eklemektedir²²⁴

Gazzâlî özellikle insanın dünya ile ilgili gereksinimlerini ve ona karşı olan tutumlarını sistematik bir şekilde ve antropolojik temele dayandırarak ortaya koymaya çabalamıştır. O, ticaretin dışında, ticarete temel oluşturan tarım, hayvancılık, avcılık, dokumacılık ve inşaatçılıktan ibaret meşhur beş sanatın, yeme, içme, giyim ve barınma gibi temel insani gereksinimlerden kaynaklandığını söylemektedir. Gazzâlîinsanın maddi gereksinimlerini, maddi varlığının muhafazasını ve devam ettirilmesini sağlayan bu ana unsurlarla sınırlı görmektedir. Gazzâlî, mal ve mülkü kötülemeyi gerektiren konuları izah ettikten sonra, ona olan gereksinimi de ortaya koymuş, malın hem iyi hem de kötü yanları olduğunu açık bir şekilde anlatarak malın kötülenmesi ve övülmesi arasındaki dengeyi kurmaya çalışmıştır. Bunun arkasından da hırs ve açgözlülüğün kötülüğüyle,

²²¹ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 2006, c.IV s.235.

²²²Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 2006, c.IV, s.122.

²²³Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 2006, c.IV, s.75.

²²⁴Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 2006, c.IV, s.82-83.

kanâatin bunlar karşısındaki üstünlüğünü araştırmış, bunları gerçekleştiren de hadislerden örnek vermeye çaba göstermiştir.²²⁵

Gazzâlî'ye göre “mal (dünya) sevgisi kişiyi Allah’ı anmaktan, ibadetleri yerine getirmekten, O’nu tefekkür etmekten ve O’na tevekkül etmekten alıkkoyar, kalbinin yüzünü dünyaya döndürür ve onu sınıksız dünyaya bağlar. Bu durumdaki bir kişi de artık hep yaşamak ve aralıksız mal biriktirmek ister. Bunu istedikçe de cimriliği artar ve âhirethazırlığından uzaklaşır. Ölüm gelip çatınca da gözü arkada kalarak, müflis ve bin bir pişmanlık içinde âhirete göçer”.Gazzâlî'ye göre “bu dünya öbür dünyanınıtarlasıdır. Öbür dünyadafilizlenecek tohumlar, bu dünyada ekilir. Bu tohumların ciddi bir bölümü de mal ile ilgili olan amellerdir. Bunun yanında insan,hayatını idame ettirebilmesi amacıyla bir miktar mala daihtiyaç duymaktadır. Çünkü yaşayabilmesi ve âhîret yolculuğunu devam ettirmesi; yemek, içmek gibi gereksinimleri gidermesiyle olanaklıdır. Bu gereksinimlerde ancak malla giderilirler. Fakat bu gereksinimler, büyütülecektürden değildirler. Dolayısıyla mala ve dünyaya bağlanmak ve ona gönül vermek gereksizdir. Çünkükişinin âhîret yolculuğu için ihtiyaç duyduğu azık bir yolcu azığı kadardır.”²²⁶

Gelecekte yaşanabilecek olumsuzlukları düşünerek bugündenmal biriktirmekbir çeşit tevekkülsüzlüktür.Halbuki, müslümanlar, gelecekleriyle alakalı olarak Allah’a itimat edip tevekkül etmekle emrolunmuştur. Kur’ân-ı Kerim’in birkaç yerinde, “*Müminler Allah'a tevekkül etsinler.*”²²⁷diyebuyurulmuştur. Bu tevekkülün karşılığı da şöyle izah edilmiştir:

“*Kim Allah'a tevekkül ederse, Allah ona kâfidir.*” “*Kim tevekkül edip takva gözetirse, Allah onun için her sıkıntıdan bir çıkış halk eder ve onu ummadığı bir yerden rızklandırır.*”²²⁸

Durum böyle olunca, Allah’a itimat edip tevekküldebulunmak ve Allah’tan gelen her şeyin insanın iyiliği için olduğuna inanmak gerekmektedir. Bunakalben inanınca da gelecek kaygısıyla mal biriktirmeye gerek kalmayacaktır.Şunu da tam olarak bilmek gerekir ki, âhîret mutluluğunu elde etmek için insanların bu dünyada biraz sıkıntı,

²²⁵ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 2006, c.III, s.285-297.

²²⁶ Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, s.215-217

²²⁷ İbrahim 14/11; Zümer 39/38; Mücâdele 58/10; Teğabun 64/13.

²²⁸ Talâk 65/2-3.

zorluk, yoksunluk, yoksulluk, hastalık ve acziyetçekmesi zorunludur. Allah Ku'ân-ı Kerim'de şöyle buyurmuştur: ²²⁹

“Sizi biraz (ya da bazen) korku, biraz (ya da bazen) açlık, biraz (ya da bazen) eksikliklerle ile imtihan edip sınavacağız. Sabredenleri müjdele.”²³⁰

2.2.Tevekkül Anlayışını Oluşturan Temel Kavramlar

Bu bölümde tevekkül anlayışı ile ilgili temel kavramlar hakkında bilgiler verilmiş olup bunların tevekkül inancı ile olan münasebetleri irdelenmiştir.

2.2.1. İlim

Türkçe’de bilgi kavramı, ilim kavramının karşılığı olarak kullanılsa da İslami terminolojide ilim kavramı bilgidен çok daha geniş kapsamlı bir kavramdır. Kur’an-ı Kerim’de ilim kavramı hem Allah hem de insanlar için kullanılan ortak bir kavramdır.²³¹

İnsanoğlu, ruh yönünden ilâhî bilgiye sahip olmasından dolayı varlıklar arasında farklı ve üstün bir konuma sahiptir. Bu sebeple tasavvuf, ilim ile insanı özdeşleştirmektedir. Aynı zamanda insan, bilgisini doğrudan Allah’tan aldığı için tüm varlık âleminin rûhu şeklinde görülmektedir.²³² Çünkü tasavvufî görüşte ilâhî ilimler insana, var edilen nesne üzerinde yaptığı okuma sonucunda gelmektedir. İnsan, Allah’tan gelen bu ilmi okuyup ilâhî özellikler ile donanmadığı takdirde, Allah’tan gelen güzelliklerin hazzını alamamakta ve dünyadaki tecellî nûrlarını idrak etmekten yoksun kalmaktadır.²³³

İlim, Allah’ın dışındakileri unutup, Allah’ı gereği gibi anlamış olmaktır.²³⁴ Gazzâlî ‘ye göre ilim, diğer ibadetlerden daha onurlu ve daha değerli bir makamda yer almaktadır. Çünkü Allah, kitaplarını peygamberleriyle beraber kendi ilmini öğretmek amacıyla göndermiştir. Allah’ın kişinin tüm yaşamı ile bütünleşmesi yalnızca ilim sayesinde mümkün olmaktadır. Bu sebeple ilim, gerçek yol göstericidir.²³⁵

²²⁹ Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, s.221-222.

²³⁰ Bakara, 2/155.

²³¹ Bakara, 2/30-33, 129, 151; Nisa, 4/113; Maide, 5/110 vb.

²³² Hallâc Mansûr, *Kitâbu't-Tavâsîn*, (neşr. Louis Massignon), Paris, 1975, s.69.

²³³ Ahmed Ziyaüddîn Gümüşhanevî, *Mizânü'l-İrfân*, İstanbul, 1907, s.43.

²³⁴ Seyyid Yahya Şirvanî, *Şifâü'l-Esrâr*, (haz. Mehmet Rıhtım), Sufi Kitap, İstanbul, 2011, s.292.

²³⁵ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1989, s.15-16.

İman sahibi kimse, Allah'tan gelen ilimle öyle bir daireye girer ki, orada ne nefsin ne Şeytan'ın ne de meleklerin bir etkisi bulunmaktadır. Çünkü o dairede Allah'ın haricinde hiçbir kuvvet ve kudret bulunmamaktadır. Kişi, ilim elde etme yolunda insana ilişkin tüm niteliklerini Zât'ın tecellisiyle yok etmektedir. Tüm karanlıklar ve cahillikler yalnızca Zât'ın bilgisiyile yok olmaktadır. Bundan sonra da Allah, kendi ilmini direkt olarak öğretmektedir. O, artık Allah'ın kendisini ilmiyle donattığı Musa'nın yol arkadaşı gibi²³⁶ Allah'ın ilmiyle basireti tam açılmakta, sıradan kimselerin göremediğini görmekte, idrak edemediğini idrak etmektedir.²³⁷

Gazzâlî'ye göre ilim, bilgisizliğin ve utanmazlığın tersidir. Çünkü cahillik ve utanmazlık, kişiyi, Allah'ın hak ve hukukunu hiçe saymaya, bozmaya, çözümsüzlüğe ve karışıklığa sürükleyen en çirkinhallerdir. İlim aydınlanma, güzellik, varoluş bilinci ve hayır gibi erdemleri kapsayan bir kavramdır. Cehalet ise, aydınlanmanın tersi olarak, insanı çok koyu bir bilgisizlik içinde yaşamaya, çirkinliğe ve hiçliğe sürüklemektedir.²³⁸ İlim sahiplerine göre en faydalı ilim, Allah'ın, güzelliğini, merhametini, büyüklüğünü, bağışlayıcılığını, kusursuzluğunu ve yaratıcılığını bildiren ilimdir. İnsanoğlu, ilim vasıtasıyla var olan bütün iyi ve güzel şeyleri idrak etmekte ve böylece Allah'a yaklaşmaktadır. Bu yaklaşımdaki en önemli nokta, ilim ile hâl (eylem) arasındaki dengenin sürekli korunması ilkesine riayet edilmesidir. Bu sebeple ilim ile eylemin ilişkisi ağaç ile meyve beraberliğine benzetilmektedir. Meyveye göre ağacın esas olması gibi, ilim hâl ilişkisinde asıl olan ilim olduğundan, asıl onurda ona aittir.²³⁹

Gazzâlî, “ilmin aynı topraktaki tohum gibi insan ruhunda saklı bir kuvvet olarak bulunduğunu ve öğrenmenin bu saklı kalmış kuvveti eyleme dönüştürdüğünü” söylemektedir.²⁴⁰ Ayrıca bir çaba göstermeden ilim sahibi olmanın ise sadece peygamberlere özgü bir şey olduğunu ve sıradan insanların emek harcamak ve çalışmak mecburiyetinde olduklarını da eklemektedir.²⁴¹ Gazzâlî'ye göre ilim öğrenmenin yöntemleri Tanrısal ve insani olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Gazzâlî, Tanrısal ilmi ise

²³⁶ Kehf, 18/60-82

²³⁷ Abdülkadir Geylani, *Sırru'l-Esrâr*, (çev. Mehmet Eren), Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.32.

²³⁸ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Risâletü'l-Ledünniyye (Mecmûatü resâil)*, thk. İbrahim Emin Muhammed, Mektebetü't-tevfikiyye, Kahire, 1910, s.240.

²³⁹ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Minhâcü'l-Âbidîn ilâ Cenneti Rabbi'l-Âlemin*, (thk. Mahmud Mustafa Halâvî), Darü'l-Hayr, Beyrut, 2001, s.78.

²⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.III, 2002, s.19.

²⁴¹ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*, (Nşr: Riyaz Mustafa el-Abdullah), Darü'l-Hikme, Dimaşk, 1986, s.104.

enfûsi ve afakî tefekkürle öğrenme biçiminde sınıflandırmıştır. Örneğin, peygamberler vahiy aracılığıyla ilmi öğrenmektedirler. Peygamberlerin nefsi her çeşit kötülükten arındığında külli nefise mazhar olmakta ve ona her şeyi naksetmektedir. İlham ise külli nefsin cüzi insan nefsine takvası, ihlası ve kabiliyetine göre doğmasından ibarettir. İşte buna ilm-i ledün denmektedir. Gazzâlî vahiy ve ilham arasındaki farkı şöyle izah etmektedir; Vahiy gaybi bir emrin açıklanması, ilham ise gaybi bir emrin kapalı bırakılmasıdır. Vahiyle gelen ilim, ilmi nebevi, ilhamla gelen ilim ise, ilmi ledünnidir. İlmi ledünde nefis ile Allah arasında aracı yoktur”.²⁴²

Gazzâlî, yapıtlarında akla dair düşünceler ileri süren mutasavvıfların başında gelmektedir. O, İslam dininin ilme verdiği önemin altını çizerek, ilmin çıkış noktasının akıl olması nedeniyle şerefının büyük olduğunu söylemektedir. Gazzâlî’ye göre duyu organları kendilerini algılayamadıkları gibi karşılarında var olmayan bir objeyi de algılayamamaktadır. Duyu organında meydana gelen bir bozulma ya algılamamanın hiç gerçekleşmemesine ya zayıf olmasına ya da yanlış algılamaya yol açmaktadır. Duyu organları objenin yalnızca dış görünüşünü algılayabilmekte, özünü algılayamamaktadır. Hiçbir duyu organı varlıkların tümünü algılayamamakta, yalnızca sonlu olanları algılamaktadır. Gazzâlî varlıkları ve gerçeklerini duyularla alakalı olanlar ve akıl yürütme ile bilinenler olmak üzere ikiye ayırmıştır. Buna göre bilgiye konu olan şeyler duyular alanına giren şeylerden ibaret değildir. Örneğin, insandaki müdrike gücü (idrak ve düşünme yeteneği), ilim, kudret, irade gibi kuvvetler ile kaygı, utanma, sevgi ve nefret gibi özellikleri beş duyudan biriyle algılama olanağı vermemektedir. Gazzâlî’ye göre insanlar bunları bir nevi akıl yürütme ile anlamaktadır.²⁴³

Gazzâlî’ye göre ilimler tüm insanî nefislere yerleştirilmiş olup her insan ilimleri öğrenmeye yetenekli olarak var edilmiştir. Ancak kimileri hâricî ve sonradan oluşan sebep ve engellerden ötürü bu yeteneklerini kaybetmektedirler.²⁴⁴

Bununla birlikte nefisler feyizlenme (aydınlanma) ve istidat (yetenek) açısından farklıdır. Gazzâlî’ye göre kimi nefisler neredeyse ateş dokunmadan alev alacak yağ gibidir. Ona göre kısa zamanda oluşan feyz sürekli olmakta ve son bulmamaktadır.

²⁴²Gazzâlî, *Risâletü'l-Ledünniyye*, s.52.

²⁴³Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, (thk. Ebu'l-alâ Afifi), Dâru'l-Kavmiyye, Kahire, 1964, s.44-47.

²⁴⁴Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *er-Risâletü'l-Ledünniyye (Mecmûatü Resâil)*, Darü'l-hayr, Beyrut, 2000, s.233.

Kimi nefisler ise uzun bir süre tefekkürle uğraşsa bile onda düşünce türünden başka bir şey meydana gelmemektedir. Böylelikle insanlar Allah’a yakınlık açısından farklılık arz etmektedirler.²⁴⁵ Demek ki kimi nefisler dünya yaşamında karşı karşıya kaldıkları değişik zaaf ve hastalıklar nedeniyle gerçekleri algılayamaz bir duruma gelirken bazı nefisler yaratılıştan sahip oldukları aslî sıhhati muhafaza ederek söz konusu kabiliyeti hayatları boyunca içlerinde taşımaktadırlar. Sağlıklı nefisler peygamberlerin nefisleridir. Hasta nefisler ise birbirinden farklı mertebelere sahiptirler. Gazzâlî bu farklılığın nedeni olarak, nefislerin başka bir şey düşünemeyecek kadar dünya hayatına kendilerini kaptırmalarını göstermektedir. Nefisin tamamen bedenin gereksinimlerini gidermeye çalışması ve dünya hazlarına kendini kaptırması sonucunda nefis hastalanmakta ve yaratılıştan sahip olduğu ilmi kaybetmektedir. Gazzâlî’ye göre dünya ile arasındaki o güçlü bağ koptuğu vakit nefis, ledünnî ilmi bularak aydınlanmakta ve anlamaktadır ki bunu ilk yaratılıştan itibaren bilmektedir. İşte nefis unuttuğunu yeniden anımsamak, yitirdiğini yeniden bulmak ve fitratında var olan aslî ilmi tekrardan elde etmek amacıyla öğrenmeye gereksinim duymaktadır. Zira ilimler insanî nefislerde yok olmamakta sadece unutulmaktadır. Şu hâlde nefsin öğrenmeyle vakit harcaması, daha önceden var olmayan bir ilmi var etmek değil, nefsin ilk yaratılıştaki saflığına geri dönmesi, mutluluğa erişmek ve kemâle ermek için kendisinde düşünce halinde var olan şeyleri eyleme dönüştürmesi ve bunun için değişik nedenler ile sonradan ortaya çıkan hastalıkların yok edilmesi manasına gelmektedir.²⁴⁶

Gazzâlî’ye göre göklerin, yerin ve bunlardaki çeşitli varlıkların neler olduğunu, neye yaradıklarını ve hepsinin yaratıcısı olan Allah’ın varlık ve büyüklüğüne nasıl aracılık ettiklerini bilmek ilimle olur. İlim, tüm bu konuları açıklığa kavuşturan ve bunlardaki belirsizlik ve karanlığı yok eden bir nurdur. İlim hem ibadetin sebebi, öncüsü ve koşulu, hem de bizzat ibadetin kendisidir. İlim eşyanın ve insanın yaratılış amacı olduğuna göre, ilim öğrenmek ve ilme hizmet etmek yapılacak en onurlu iştir. İlim önem açısından amel ve ibadetten önce gelmektedir. Bu da iki nedenden dolayıdır. İlk neden, ilim olmadan amel ve ibadetin doğru bir biçimde yerine getirilememesidir. İkinci neden ise, ibadetten ne kastedildiğinin ve onunla nereye varmak gerektiğinin ilimle anlaşılmasıdır. Bu böyle olduğu içindir ki, hakikî ilim sahipleri, Allah’a ibadet yaptıkça O’nakarşı haşyet

²⁴⁵Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Minhacü'l Abidîn (Abidler Yolu)*, (çev. A. Bayram ve M. Çöğenli), Çile Yayınevi, İstanbul, 1981, s.64-65.

²⁴⁶Gazzâlî, *er-Risâletü'l-Ledünniye (Mecmûatü Resâil)*, 2000, 233-234.

(saygıdan kaynaklanan, umuda yönelik, yüceltmeyle beraber bulunan bir korku duyma hali), ta'zîm (hürmet) ve saygıları artmaktadır. Hal böyle olunca da, yararlı ve hakikî ilmin öğrenilmesine çalışmak gerekmektedir. Bu ilmin en faydalı olanıda Allah'ın isim ve sıfatlarını ve O'na nasıl ibadet edileceğini öğrenmektir. Çünkü Allah'ı yanlış bir biçimde tanımak dalâlet, ibadeti yanlış yapmak ise boşuna çabalamaktır.²⁴⁷

Buradailimden demek istenen, imandır. Çünkü bir insan tevekkül etmenin erdemihakkındane kadar ilmi öğrenirse öğrensin, Kur'an ve Hadisleri'nine kadar ezberlerse ezberlesin; kalben Allah'a sığınmanın gereğini kesin olarak hissedemiyorsa, iman edemiyor gibidir. Çünkü iman etmek Allah'ı bütünüyle anlayabilmek ve bunu kalbin tereddütsüz onaylaması demektir. Örnek ile anlatmak icap ederse; bir kimseye Allah'ın her var ettiğinin rızıkına kefil olduğunu söylesen ve bu kişi bunu biliyorum dese bile, gelecek kaygısı yüzünden kalbi bir türlü onaylamayabilir. Tüm bunlar tevekkül hakkında bilgi sahibi olduğu halde gerçekleşmektedir. Bu açıdan tevekkülde ilim, iman demektir. Kişi tevekkül ederken, tam olarak Allah'a güvenmiş O'nu kendisine vekil tayin etmiştir. Kişinin bu güveni kalbinde hissetmesinin nedeni, Allah'ın kudretine, ilmine, iradesine ve rahmetine iman etmiş olmasıdır. İşte bu iman, büyük bir imandır. İlim kalbin onayladığı her şeydir. Şayet kalp tasdik etmiyor ve sadece dil söylüyorsa, bu boş sözdür, ilim değildir. Tevekkülünancının ilmi bu açıdan doğrudan tevhide bağlıdır. Bu ilim muamele ilmine aittir. Tevhidin hakikatini yaşamak ise, tevekkül ilminin mükâsefe kısmını hazırlamaktadır. Kalpteki iman güçlendiğinde “yakîn” ismini almaktadır. Tevekkülde yakîn, “Allah'dan başka ibadete lâyık kimse yoktur. O birdir. Mülk O'nundur, Hamd O'na mahsustur. O'nun kudreti her şeye kâfi gelir” cümlesini inanarak söyleyebilmektir. Böylelikle tevekkülün hakikati olan iman söz konusu olmaktadır.²⁴⁸

2.2.2. İrade

Kur'an-ı Kerim'de en ideal anlamda imân; irâde, azm ve tevekküle dayanan imândır. Bunlar gerçek inancın birer unsurudur. Bunlardan birincisi irâdedir; azim ve tevekkül ise yalnızca bir irâde doğrultusunda meydana gelmektedir. Çünkü doğal olarak zihinde oluşturulan her bir iş ve eylem bir irâdeye dayanmaktadır. Muhammed Nasiruddin el Beydavi (ö. 685/1286) irâdeyi, “kendisini sürüklemesi sebebiyle bir eyleme nefsin

²⁴⁷ Gazzâlî, *Yol Gidenlerin Kılavuzu ve Arayanların Bahçesi*, s.129-132.

²⁴⁸ Erdoğan, *Adımlar*, s.38-40.

kayması ve eğilim göstermesi” şeklinde tanımlamaktadır. Fakat bu eğilimin ilk kaynağı olan kuvvete irâde denildiğini desölemektedir.²⁴⁹ Râgıb el-İsfahânî ise irâdeyi, “arzu edilen bir şeyin elde edilmesi için çalışmaktır” olarak tanımlamıştır. Ancak yapılması veya yapılmamasının gerekli olduğuna hükmedilen bir şeye nefsin meyletmesi anlamında bir isim olarak da kullanılmaktadır. Râgıb el-İsfahânî’nin aktardığı üzere dâimî irâdeyi istek, ihtiyaç ve ümitten oluşmuş bir güç olarak kabul etmektedirler.²⁵⁰

Yukarıdaki tanımların ortak noktası “irâde” nin hem insandaki eğilimin kaynağı hem de eğilimin kendisinin olduğudur. İsteğin eğilimle birleşmesinden dolayı da bazı Kelâmcılar irâdeyi (bir şeyi istemek) meşiet (bir şeyi isteyip yapmak) ile aynısaymış ve onu irâde tanımında birleştirmişlerdir.²⁵¹ İşte böyle istek gücü ve eğilim barındırmasından ötürü çoğunlukla Kelâm kaynakları irâdeye, güç yetirilen iki şeyden birini tercih etme meyli veya tercihin bizzat kendisidir, biçimindemüşterek bir tanım geliştirmişlerdir.²⁵²

Gazzâlî’ye göre dünya üzerinde her ne gerçekleşiyorsa, Tanrı’nın iradesiyle meydana gelmektedir. Tanrı’nın iradesinin nasıl ortaya çıktığını Gazzâlî şöyle izah etmektedir: İlk önce Tanrı, hikmetiyle etkileri olabilecek sebepler yaratmaktadır. Tanrı’nın hikmetli ilkeleri mutlak ilk düzeni ve her an ortaya çıkan ezeli işleri göstermektedir. Bu düzen aletlerin işlemlerini ve oluşmasına gereksinim duyulan sebep ve hareketlerin ne meydana getirmeleri gerektiğini tayin etmektedir.²⁵³ Gazzâlî arkasından burada, Tanrı’nın sebepliliğin esasını meydana getirdiğinden ve Tanrı’nın planı hangi alet ile alakalı ise planı uygulamak için onu kullanacağından söz etmektedir.²⁵⁴ İkinci aşamada Tanrı kıyamet gününe değin ne varlığı sona erecek ne de bir başka biçime ya da duruma girecek temel sebepler yaratmaktadır. Bunlar yeryüzü, yedi sema, yıldızlar ve semavi katmanlardır. Onların belli bir düzen ile hareket etmeleri, “*Böylece Allah onları iki günde yedi gök olmak üzere yerine koydu. Her göğe kendi işini bildirdi. Biz en yakın*

²⁴⁹ Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, (Muhammed Muhyiddin El-Asfar), Darü'l-Ma'rife, Beyrut, 2013, s.222.

²⁵⁰ Râgıb İsfahânî, *El-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, (thk: Muhammed Halil İtani), Darü'l-Ma'rife, Beyrut, 2010, s.206-207.

²⁵¹ Sa'düddin Taftazani, *Şerhul Akaid-i Neseî Tercümesi*, (çev: Ali Haydar Doğan), Yasin Yayınevi, İstanbul, 2011, s.85-86.

²⁵² Muhammed Ali Tehânevi, *Mevsuatu Keşşafî Istilahatü'l-Fünun ve'l-Ulum*, Mektebetü Lübnan Naşirun, Beyrut, 1998, s.210.

²⁵³ Hasan b. Süfyân, *Kitabü'l-Erbain*, Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut, 2008, s.11-15.

²⁵⁴ Paul Edwards, “The Encyclopedia of Philosophy”, *Journal of the History of Ideas*, Cilt 29, Sayı 4, 1968, 616-622.

göğü kandillerle süsledik ve koruduk. İşte bu çok güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir."²⁵⁵ ayetinde anlatıldığı gibi Tanrı'nın buyruğu ile olmaktadır. Gazzâlî, bu aşamayı birbirini izleyen mutlak sebeplerin, mutlak düzeni şeklinde adlandırmaktadır. Kader olarak isimlendirilen üçüncü aşama, yukarıda sözü edilen sebeplerin belli bir ölçüyle ve tayin edilmiş hareketlerin bilinen kadere göre ne az ne çok yaratacağı etkilerin Tanrı'nın emirlerine uygun bir şekilde gerçekleşmesini kapsamaktadır.²⁵⁶

Selef, Eş'ariyye ve Mâtüridiyye âlimlerine göre evrendeki hereylem, Allah'ın ezeli iradesi ile meydana gelmektedir.²⁵⁷ Fakat Mutezile'nin düşüncesine göre ilahi eylemlerinde farklı biçimlerde meydana gelmesi belirleyici bir irade sıfatının mevcudiyetini ispatlasa da irade Allah'ın zatında veya onun haricinde herhangi bir yerde bulunmayan hadis (varlığının başlangıcı olmayan, varlığı kendinden olan) bir sıfattır. Aksi halde iradenin kâdim bir sıfat olduğunu düşünmek Allah'ın tevhidine zarar verir.²⁵⁸ Bu konuda Gazzâlî' de Selef, Eş'ariyye ve Mâtüridiyye âlimleriyle aynı görüş paylaşmakta, ancak Mutezile ile muhalif kalmaktadır.

Gazzâlî'ye göre irade kavramının hem biyolojik hem psikolojik hem de felsefi yönleri bulunmaktadır.²⁵⁹ Gazzâlî'ye göre irade, bir şeyi benzerinden ayırt etme özelliği taşıyan bir niteliktir. Sözlükte irade kavramı, hedeflenen şeyin tayin edilmesi manasına gelse de Allah makamında bir hedefin varlığından söz edilemez. Dolayısıyla burada demek istenen şey lafız değil, anlamdır. Diğer bir ifadeyle bir şeyi benzerinden ayırma yeteneğidir. Nasıl ki ilim, bilgiye konu olan şeyler için mevzubahis ise, irade kavramı da tercihe konu olan faaliyetler için mevzubahis bir sıfattır.²⁶⁰

Gazzâlî' ye göre irade, zorunlu olarak bilmeyi; aynı biçimde eylemde zorunlu olarak iradeyi kapsamaktadır. Ona göre gerçek eylem iradeli olandır. Bir olayın oluşması ya iradeli ya da irade dışında gelişen birtakım etkenlere bağlıdır. Akıl bu hususta eylemi,

²⁵⁵ Fussilet, 41/12.

²⁵⁶ Hasan b. Süfyân, s.11-15.

²⁵⁷ Nureddin Sabûnî, el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s.70; Sa 'düddîn Taftazani, *Şerhul Akaid-i Nesefti Tercümesi*, (Çev. Ali Haydar Doğan), Yasin Yayınevi, İstanbul, 2011, s.26; Seyfeddin Âmidî, *Ebkarü'l-Efkar fi usuli'd-Din*, Dârü'l-Kütübî'l İlmiyye, Beyrut, 1424, s.215.

²⁵⁸ Kādî Abdülcebbar, *Şerhü'l usuli'l-Hamse*, (Emeği Geçen: Abdülkerim Osman), Mektebetü'l Vehbe, Kahire, 1996, s.431.

²⁵⁹ Mustafa Çağrıncı ve Hayati Hökelekli, "İrade", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, c.XXII, s.382.

²⁶⁰ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, (çev. Ramazan Yıldız), Şâmil Yayınevi, İstanbul, 2009, s.23-25.

iradeli olana bağlamaktadır. Örneğin bir kişi başka bir kişiyi ateşe atsa ve o da ölse, ateşe değil o kişiye katil denmektedir. Çünkü ateşle o kişiyi bir araya getirme işi iradeyle, ateşin tesiri ise iradesiz olarak gerçekleşmektedir. Bununla birlikte her eylemin, eylem olabilmesi için fâilin eylemi olması gerekli değildir. Çünkü fâilin özü, bilgisi, iradesi ve kudreti fail olmasının bir koşulu olup fâilin eseri değildir. Ancak mevcut olan bulunmadan hiçbir eylem düşünülemez. O halde fâilin, fâil olabilmesi için eseri şart değilse de onun varlığı, bilgisi, irade ve kudreti şarttır.²⁶¹

Gazzâlî'ye göre iradeli eylemin meydana gelmesinde, azıcık bir iradenin var olması gerekmektedir.²⁶² Bu nedenle insanın eylemleri bir açıdan Allah'a bir açıdanda kendisine bağlıdır. Böylelikle insan, eylemlerini gerçekleştirirken seçme özgürlüğünü de kullanmış olmaktadır. Dolayısıyla istençli eylemler seçimin söz konusu olduğu, bilinçli ve amaçlı faaliyetlerdir.²⁶³ Yalnızca insan kalbine özgü olan ve onun değerini yükseltip onu Allah'a yaklaştıran özellikler ilim ve iradedir. Gazzâlî'ye göre ilim, dünya ve öteki dünya ile alakalı gerçeklerle akli gerçeklerin bilgisidir. Kişi, aklıyla bir işin neticesini kavrayıp iyilik yönünün nerede olduğunu bildiğinde, içinden o tarafa yönelmekte ve içinde sebeplerini isteme yönünde bir istek ortaya çıkmaktadır, işte buna irade denmektedir.²⁶⁴

Gazzâlî'ye göre Allah'ın iradesi, ilim ve kudreti insanlarınkinden tümüyle farklı olduğu halde, insan ile alakalı birtakım terimler istiâre yoluyla Allah hakkında kullanılmaktadır.²⁶⁵ Gazzâlî'ye göre Allah hakkında irade kudretin, kudret ilmin, ilimde ilâhî zâtın aynıdır. Böylelikle tüm sıfatlar zâta indirgenmiş olmaktadır. Çünkü Allah'ın objeleri bilmesi, özne-nesne münasebeti neticesinde sağlanmış bir bilgi değildir.²⁶⁶ Gazzâlî, bunun yanında irade ve ihtiyar (kişinin birkaç şey arasından birini bilinçli olarak ve gönül rızâsıyla seçmesi) kavramlarını birbirinden ayırarak iradeyi bilgiye bağlamakta, iradenin kudrete, kudretin de eyleme yol açacağını söylemektedir.²⁶⁷

²⁶¹ Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.60-64.

²⁶² Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.157.

²⁶³ Mustafa Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1982, s.90.

²⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.III, 2002, s.19.

²⁶⁵ Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.95.

²⁶⁶ Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.93.

²⁶⁷ Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.93.

İnsanların eylemlerini kesb yoluyla Allah'ın var etmesi, bu eylemlerin onların kudretinde olmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim sözlük ve ıstılah manaları ile Kur'an'daki kullanımı, eylemin o eylemi yapana ait olduğunu açık bir biçimde göstermektedir. Ayrıca ilgili ayetler insanın yaptığı iyiliklerin kendisi için bir kazanım olduğunu, kötülüklerin ise aleyhine bir delil oluşturduğunu belirtmektedir.²⁶⁸ Kudreti ve kudret sahibini, ihtiyarı ve ihtiyar sahibini de Allah var etmiştir. Kudret Allah'ın var etmesiyle kulun vasfıdır ancak kesbi değildir. Hareket ise Allah'ın var etmesiyle insanın hem kesbi hem de sıfatıdır. O halde hareketin kudret denilen sığata nispeti bulunmaktadır. Bu nispetten dolayı da kesb ismini almaktadır. Ayrıca kulun eyleminde cebr altında olması da gerekmemektedir. Cibr gerekmediğı gibi insanın eyleminin yaratıcısı olması da gerekmemektedir. Çünkü insan hareketlerinin miktarını ve parçalarını tam ayrıntısıyla bilememektedir. O halde “insanların eylemleri yaratmak açısından Allah'ın kudretinde, kesb ve ihtiyar açısından insanın kudretindedir” diyen Gazzâlî insanın irade özgürlüğünü tümüyle benimser gözükürken, aynı ifadenin devamında “insanın işi her ne kadar kendi kesbi ise de Allah'ın iradesinden dışarı çıkamaz. Evrenin tamamında göz açıp kapamak, kalplerin meyilleri ve gözlerin bakışlarına kadar her şey Allah'ın kaza ve kaderiyle irade ve dilemesiyle gerçekleşmektedir. İyilik, kötülük, tevekkül, tefekkür, iman, ilim, hidayete ermek vs. her şey O'ndandır. Hükmünü bozacak, kazasını kabul etmeyecek hiçbir güç bulunmamaktadır. O istediğini sapıtır, istediğini ise doğru yola sokar” diyerek cebr anlayışına yaklaşmış gözükmektedir.²⁶⁹ Gazzâlî Allah'ın mutlak ve özgür iradesini kabul ederek, insanların mutlak bir özgürlüğe sahip olamayacağını fakat, göreceli bir özgürlüğe sahip olduğunu ifade etmektedir.

İradenin eyleme yönelmesini anlatan azm kavramı, irâdede kararlı davranmak, bir işe etkili bir biçimde yönelerek o işte sabır ve gayret ile çalışmaktır.²⁷⁰ Tehânevî(ö. 1158/1745)'ye göre azm, “düşünce ve arzu gibi çeşitli faktörlerden ortaya çıkankararsızlık ve nefsin kışkırtmalarından sonra irâdenin kesinlik yani eğilim

²⁶⁸ Harun Işık, “Maturidi'ye Göre Kaza ve Kader”, T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011 (Doktora Tezi), s. 43.

²⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.III, 2002, s.282-283.

²⁷⁰ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, (çev. Muhammed Abdurrahman), Darü'n-Nefâis, Beyrut, 2003, s.150.

kazanmasıdır”.²⁷¹ Râgıb el-İsfahânî ise azm’i, “bir işi yapmaya kalbin düğümlenmesi” biçiminde tanımlamaktadır.²⁷²

Kur’an’a göre iyilik, doğruluk ve adaletiğin tercihler yapıp bu uğurda sabır sergilemek ve sebat göstermek bir azim eylemidir. Bu eylem imânsayesinde gerçekleşmekte ve hedefine ulaşmaktadır. Bu tarz eylemler Kur’ân’da methedilmiş ve sahipleri de yüceltilmiştir²⁷³. “...Azmedince (karar verince) de Allah'a tevekkül et (dayan); çünkü Allah kendine tevekkül edenleri (dayanıp güvenenleri) sever.”²⁷⁴ ayeti ile azmin tam bir tevekkülî imânla büyük sonuçlar ortaya çıkaracağı anlatılmıştır. Azm nefsin cazibeli hislerinehiçbir zaman iltifatta bulunmamak, düşünceyi her çeşitolumsuz etkilerden arındırmak ve sadece eyleme odaklanmak olduğundan büyük bir güç gerektirmektedir. Dolayısıyla aralıksız bir azmi sadece yüksek bir imân ve tevekkül sahibi kişiler sergileyebilmektedirler.²⁷⁵

2.2.3. Kudret

Ehli Sünnet ve Selef âlimleri Allah’ın ezeli kudret sahibi olduğunda ittifak etmişler ve Allah’ın kudret sahibi olduğunu evrendeki eşsiz düzenden hareketle ortaya koymuşlardır.²⁷⁶ Gazzâlîde evreni yoktan yaratan Allah’ın “Mülk ve yönetim elinde bulunan o Allah ne yücedir! O, her şeye Kadîr’dir.”²⁷⁷ ayeti uyarınca kavlinde sâdık olduğunu belirtmektedir. “Evreninkusursuz, düzenli ve dengeli bir sanat eseri olduğunu, sağlam dokunmuş, çiçekleri yerli yerinde mükemmel bir kumaşı gören kimsenin, bunu aciz bir kimsenin dokuduğunu söylemesinin akılsızlık ve ahmaklık olduğunu” söyleyen Gazzâlî, evrenin Allah’ın kudretinin bir kanıtı olduğunu söylemektedir.²⁷⁸

Yaratma hususunda İslam aleminde oluşan fikir uyuşmazlıkları şu iki temele dayanmaktadır. Bunlar; kozmolojik iddia ile alakalı olarak kâinatın zamanla beraber oluştuğuna inanan ve bununla alakalı farklı fikirler geliştiren “Kelamcılar” ile yine

²⁷¹ Tehânevi, *Mevsuatu Keşşafı Istılahatı'l-Fünun ve'l-Ulum* s.29-33.

²⁷² İsfahânî, *El-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, s.334.

²⁷³ Âl-i İmran, 3/186; Lokman, 31/17; Şura, 42/43.

²⁷⁴ Âl-i İmrân, 3/159.

²⁷⁵ Hayati Aydın, “Kur’ân’da İrade-Azm ve Tevekkül”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı 22, 2008, s.66.

²⁷⁶ Âmidî, s.197; Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *Kitabu Esma ve Sıfat*, Dârül-Kütübül ilmiye, Beyrut, 1984, s.155; Taftazani, s.26.

²⁷⁷ Mülk, 67/1.

²⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 2002, s.277

kâinatın oluşumunu zorunlu ve mümkün varlık eksenine oturtarak izah etmeye çalışan ve imkân kanıtını geliştiren “Filozoflar”.²⁷⁹

Kelamcılara göre varlıklar, Kadîm (ezeli) ve muhdes (sonradan yaratılan) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kadîm varlık var olabilmek için hiçbir şeye gereksinim duymayan varlıktır. Kadîm olan Allah’tır ve bu onun zâti sıfatıdır. Muhdes olan varlıklar ise yokluktan yaratılmış varlıklardır.²⁸⁰

Gazzâlî’ye göre, filozoflarla evren hakkında gerçekleştirilen tartışma, iki temel konu üzerinde; evrenin (sonradan) yaratılmışlığı veya ezeli oluşu üzerinden ilerlemiştir.²⁸¹ Gazzâlî, buna bağlı olarak “*Tehâfütü’l-felâsife*” adlı eserinde Allah-kâinat ilişkisi ile alakalı olarak iki esas iddia ortaya koymuştur. Bunlardan ilki, “evrenin Allah’ın iradeli eylemi olduğu”, ikincisi de “evrenin ezeli olmayıp sonradan var edildiği” dir.

Filozofların kâinatın ezeliyeti hakkında öne sürdükleri üçüncü kanıtları olan “imkân delili”²⁸², bir varlığın imkânı ya da imkânsızlığı olduğuna göre yaratma ile ilişkili bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Filozofların ve Gazzâlî’nin imkân hususunda değişik fikirler öne sürmelerinin altında yatan esas düşünce, imkânın dışarda bir dayanağı gerektirip gerektirmediğidir ki bu da maddenin, dolaylı bir şekilde de evrenin ve zamanın ezeliyetini beraberinde getirecektir.²⁸³

Filozoflar evrenin varlığının öncesinde yokluğun olmadığını varlığın imkânı olduğunu ve bu imkânın da ezeli olduğunu savunmaktadırlar.²⁸⁴ Gazzâlî’ye göre Allah’ın ilim, irade ve kudretiyle güç yetirebileceği her şey imkân sahasındadır.²⁸⁵ Gazzâlî’nin imkân kavramına yüklediği bu mana yoktan var etme hususundaki fikrinden ileri gelmektedir.²⁸⁶

²⁷⁹ William Lane Craig, *The Cosmological Argument from Plato to Leibniz*, The Macmillan C, London, 1980, s.49.

²⁸⁰ Bâkîllânî, *et-Temhid fi ’r-Red ale ’l-Mülhideti ’l-Muattıla*, (thk: Mahmûd Muhammed Hudayri), Dârü’l-Fikri’l-Arabi, Kahire, 1947, s.41.

²⁸¹ Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.8.

²⁸² Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.40.

²⁸³ Ömer Bozkurt, “Problem ve Tartışmalarıyla Gazzâlî ve İbn Rüşd’e Göre İmkân Meselesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1, 2009, s.140-141

²⁸⁴ Engin Erdem, “İlâhi Ezelilik ve Yaratma Sorunu”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 2006, (Doktora Tezi), s.67.

²⁸⁵ Gazzâlî *Tasavvufun Esasları*, s.169-170.

²⁸⁶ Bozkurt, s. 149.

Gazzâlî'ye göre varlık umumi bir kavram olup “zorunlu” ve “mümkün” diye ikiye ayrılmaktadır.²⁸⁷ Ona göre, “bir şeyin yok iken var oluşu ya muhaldir ya da mümkündür. Muhal olması imkânsızdır. Çünkü muhal asla var olamaz. Şayet yoktan var oluşu mümkün ise, bu mümkünle, var olabilen şey kastedilir. Ancak varlığı kendi zatının gereği olmadığı için henüz mevcut değildir. Eğer varlığı zatının gereği olsa idi bu varlık mümkün değil zorunlu olurdu. Bilakis varlığını yokluğa tercih edecek birine muhtaçtır. Bu suretle de yokluk varlıkla yer değiştirir”.²⁸⁸

Filozofların “şayet evren sonradan var edilseydi ezeli olan (Allah) acizken (âlemi yaratmakla) güce kavuşmuş olur” ifadesine karşı Gazzâlî, “varlık bu manada mümkün değildir ki güç yetirilebilir olsun” diye yanıt vermiştir. Yani mümkün olmayan bir şeyin oluşmasının imkânsız oluşu, Gazzâlî'ye göre Allah'ın güçsüzlüğünü göstermemektedir. Varlık bir durumda mümkün bir durumda ise imkânsızdır. Nitekim Gazzâlî'ye göre bir şeyin iki zıttan biriyle beraberliği göz önünde bulundurulduğunda onun diğeriyle nitelenmesi imkânsız, birlikte bulunmadığı göz önünde bulundurulduğunda da mümkündür. Gazzâlî'ye göre filozofların anladığı anlamda “imkân”ın hiçbir manası bulunmamaktadır. Ona göre Allah başlangıcı olmayan ve gücü herşeye yetendir, bundan dolayı dilediği hiçbir eylem O'nun için imkânsız değildir.²⁸⁹

Filozoflara göre imkân varlıksal iken, Gazzâlî'ye göre mümkün, zorunlu ya da imkânsız gibi nitelendirmelerin tamamı zihinsel yargılardır. Ona göre “Eğer imkân kendisinin dayandığı bir var olanı gerekli kılıp buna “Bu onun imkânıdır” denilecek olsa idi, o takdirde, imkânsızlık da dayanacağı ve “Bu onun imkânsızlığıdır” denilecek bir var olanı gerekli kılardı. Oysa özü itibarıyla imkânsızlığın varlığı bulunmamaktadır. Bundan dolayı imkânsızlığın üzerinde gerçekleştiği bir madde de yoktur ki imkânsızlık ona dayanmış olsun”.²⁹⁰

Gazzâlî'ye göre filozoflar, Allah'a, ilim, kudret ve irade bağlamanın olanaksız olduğu hususunda aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Çünkü filozoflara göre sıfatları kabul etmek çokluğu gerektirmektedir.²⁹¹ Yine filozoflara göre, “Allah'ın sıfatları olduğunu kabul etmek, O'nun bu sıfatlara ihtiyacı olduğu manasına gelir ki bu durumda O, mutlak

²⁸⁷ Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.70-71.

²⁸⁸ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İtikad'da Orta Yol*, 1971, s.23.

²⁸⁹ Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.39-40.

²⁹⁰ Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.42.

²⁹¹ Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.97.

manada kendi kendine yeterli olamaz. Çünkü kendi kendisine mutlak manada yeten varlık, kendisinden başkasına ihtiyaç duymayacaktır”. Gazzâlî bu bakış açısını son derece çelişkili ve sığ bulmaktadır. Çünkü “mutlak manada kendi kendisine yetene ait olan bu sıfatlar mutlak manada kendi kendine yetenin özünden ayrı değildir ki O’nun başkasına muhtaç olduğu söylensin”.²⁹²

Gazzâlî’ye göre Allah, ezelde kâinatın varlığını, var olduğu anda bilmiştir. Bu bilme, tek bir sıfat olup, gerekliliği de daha sonra kâinatın var olacağını ezelde bilmedir. Var olduğu vakit, onun halen var olduğunu ve varlığını bildikten sonra da daha önce var olduğunu bilmektir. Bu durumlar, kâinat ile alakalı olarak birbirinin peşi sıra sürüp gider. Böylelikle Allah ile alakalı olarak bu sıfat, açıklığa kavuşmuş olmaktadır. Bu sıfat, hiçbir zaman değişmeyecektir. Değişen şey, Allah için açıkça bir sıfat değil, yalnızca kâinatın hali ile alakalıdır.²⁹³ Gazzâlî, “bilmek demek var etmek demektir” anlayışını savunmamış, fakat “var etmek demek, kudret ve irade vasıtasıyla bilgiyi gerçekleştirmek demektir” diyerek bilgiyi ilâhî eylemin nedeni yapmıştır. Ona göre, “Allah’ın yaratması yalnızca bilgi ile değil, bilgi sıfatı ile birlikte sonsuz kudret ve iradesi ile gerçekleşmektedir”.²⁹⁴

Gazzâlî’ye göre, evren başlangıcı olmayan bir irade ile var edilmiştir. O irade evren oluştuğu anda onun var olmasını, yokluğun varabileceği sınıra kadar varmasını, ondan itibaren varlığın başlamasını gerektirmiş, ondan önce varoluş irade edilmediğinden oluşmayıp var olduğu anda ezeli iradeyle murad edildiği için meydana gelmiştir. Gazzâlî’ye göre böyle bir fikrin kabul edilmesine mâni olan ve onu olanaksız kılan hiçbir şey bulunmamaktadır.²⁹⁵ Filozofların kelamcılara irade hususundaki en önemli eleştirisi, ezeli bir iradenin sonradan olanlara taalluk etmesi durumunda ezeli varlığın iradesinde değişme olacağıdır. Gazzâlî, bir şeyin ihdasına ilişkin ezeli bir iradenin varlığını aklen imkânsız görmez; ona göre, ezeli irade evrenin hudûsuna taalluk ettiği zaman, ezeli varlığın sıfatı değişmeksizin ve irade sıfatı hâdis olmaksızın evren varlığa gelir. Her ne kadar Gazzâlî’ye göre varlıklar Allah’ın kudret sıfatıyla var edilmiş olsalar

²⁹² Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.101.

²⁹³ Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, s.184.

²⁹⁴ Ömer Türker, “İlâhî Fiillerin Nedenliliği Sorunu: Gazzâlî’nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, 2007, s.21; Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, s.135-136.

²⁹⁵ Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.17

da irade, benzer şeylerden birini seçme işlevine sahip bir sıfat olduğu için, bu sıfat Gazzâlî için diğer sıfatların önüne geçmiştir.²⁹⁶

Gazzâlî'nin gayretinin amacı, filozofların Allah'ın ilim sıfatını ön plana çıkararak, "Allah'ın bilmesi var etmesi demektir" görüşünün hatalı olduğunu ortaya koymaktır. Gazzâlî'ye göre iradesiz bir varlığın ölüden hiçbir farkı yoktur. Çünkü Gazzâlî'ye göre gerçek fâil hem iradeli ve hem de bilgili olandır. Şayet iradeli ve bilgili değilse o "mecazen fâildir".²⁹⁷ Gazzâlî'nin gerçek fâilin yalnızca bilgi sahibi olmasını kâfi görmeyişindeki bir başka neden de irade yok sayıldığı takdirde, varlıkların Allah'tan ancak onun bir etkisi olmadan meydana geleceği sonucunun çıkacağı ve filozofların haklı gözükeceği kaygısıdır. Yaratma eyleminde vakit ve yer bakımından tahsis gerektiren sıfat Allah'ın bilgisi değil, iradesidir. Gazzâlî'ye göre irade sıfatı sonradan oluşan varlıklara taalluk eden bir sıfattır. Çünkü tüm sonradan oluşan varlıkların, Allah'ın sonsuz kudretiyle var edilmiş oldukları Gazzâlî için tartışma gerektirmeyen bir bilgidir.²⁹⁸

Gazzâlî'ye göre iradenin ezeli, irade edilenin sonradan olması kaçınılmazdır. Şayet iradenin taalluku ezeli olsaydı, irade olunanın da ezeli olması gerekirdi. Çünkü kudret ve irade tamamlandığı ve mâniler yok olduğu vakit, istenilen bir şeyin meydana gelmesi kaçınılmazdır. Buna göre istenilen şeyin, herhangi bir mâni olmaksızın, irade ve kudretten geri kalması düşünülemez.²⁹⁹ Gazzâlî'ye göre, Allah ezeli bir iradeyle zamanı var etmiş ve ardından evreni bizzat kendi iradesiyle isteyerek sonsuz kudretiyle yaratmıştır.³⁰⁰

2.2.4. Kazave Kader

İmanınaşli ilkelerinden biri kader ve kazanın Allah'tan geldiğine iman etmektir. Fakat bu iman, iş yapmaya, önlem alıp nedenlere müracaatetmeye ve gayret göstermeye engel değildir. Evrenin yaratılmasında ilâhi bir düzen ve program mevcuttur. Hiçbir şey Allah'ın iradesi dışında gerçekleşmemiştir. Kader, kaza, çaba, iman, tefekkür, tevekkül

²⁹⁶ Muhittin Macit, "İmkân Metafiziği Üzerine- Gazzâlî'nin Felsefi Determinizmi Eleştirisi", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, Sayı 3, 1997, s.107-108.

²⁹⁷ Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.59.

²⁹⁸ Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, s.142.

²⁹⁹ Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, s.183.

³⁰⁰ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Esmâ-i Hüsnâ*, (çev: M. Ferhat), Ferhat Yayınevi, İstanbul, 1972, s.241-242.

dâhil her şey Yüce Allah'ın ezeli iradesi doğrultusunda oluşmaktadır. Bu durumda kişi tevekkül, kader ve kaza düşüncesinden hareketle kuşku ve tereddüte düşmemelidir. Çünkü tevekkül hiçbir şey yapmadan boş boş oturmak değildir. Bilakis tevekkül tam bir azim ve iradeyle çalışarak Allah'a, dayanmaktır. Tevekkül inancı ile kader ve kaza inancı arasında bir çelişkinin olması veya biri diğerine engel teşkil ediyor iddiasında bulunulması imkânsızdır. Çünkü Hz. Muhammed'in yaşamı başta olmak üzere ve onun yolunu takip etmiş olan müslümanların davranışları da bunu işaret etmektedir.³⁰¹

Gazzâlî'ye göre işler, "bir rastlantı veya araştırma sonucu değil, olsa olsa irade, hikmet ve hak hükmü ile meydana gelen işlerdir ki, bunlara kazâ-i ilâhiye denmektedir. Bunlar göz açıp kapayıncaya kadar geçen bir sürede meydana gelen işlerdir. Ezeldeki kazaya uygun olarak yazgı, zamanında gerçekleşmektedir. Yazgının sıra ile meydana gelmesine de kader denmektedir. Yani kader, ezelde alinyazısında var olan hükmün zamanında gerçekleşmesidir. Kaza ve kaderin haricinde hiçbir şey olup bitmez. Allah mutlak hikmet sahibi olup, mücmel (manâsı gizli) ve mufassal (bütün ayrıntıları ile açıklanmış) tüm sebeplerin sebebidir. Her şey O'ndan gelmektedir. Kaza ve kader O'nun hikmetinden oluşmuştur. Yani kaza, O'nun bilmesi, istemesi ve gerçekleştirmesi ile meydana gelen ezeldeki bir hükmüdür. Ezeldeki bu Tanrısal hükmün lâyezelde ve zamanında azar azar meydana gelmesi de kaderdir. Kaza küllî tek bir buyruğun karşılığı kader de sonuna kadar meydana gelecek işlerin karşılığıdır."³⁰²

Kadere rıza göstermek, insan doğasının hoşlanmadığı sıkıntı ve olumsuzluklara karşı önlem almaya ve bunlardan kurtulmak amacıyla çözüm yolu aramaya engel değildir. Onun için, takdirine rıza göstermeyi buyuran Allah, ayrıca, önlem almayı da buyurmuştur. Kadere razı olmak dua etmeye engel oluşturmaz. Çünkü dua da sıkıntılara karşı bir önlemdir. Durum böyle olunca, kadere razı olmuş olmak için, Allah'ın dünya yaşamı için yarattığı nedenler sisteminin dışına çıkmaya çalışmak yanlıştır. Çünkü kadere rıza göstermek bu değildir. Kadere rıza göstermek Allah'ın engellenemeyen bazı işlerinden ötürü canı yanınca veya aklını kavrayamayınca isyan etmemek, öfkeye kapılmamak, niçin ve nedenlerle O'na soru yöneltmemektir.³⁰³

³⁰¹ Fikret Karaman., "Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme", s.72-73.

³⁰² Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.IV, 2002, s.182.

³⁰³ Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, s.464-465.

İslam dininde tevekkül kesinlikle çalışmaya engel değildir. Üstelik İslam dininde çalışmak tevekkülün ön koşulu olarak kabul edilmektedir. Canla başla çalışıp gerekli önlemleri de aldıktan sonra tevekkül gelmektedir. Böyle bir tevekkül kişidebir rahatlama hissine yol açmaktadır. Bu çeşit bir tevekkül, çabasının karşılığını alamayan kişiye daha çok çalışıp da kazanma azmi vermektedir. Böyleliklekişi umutsuzluğa kapılmayacak ve bıkip usanmadan çalışmaya devam edecektir. Tevekkül, kişinin yapmak istediği bir iş için lazım gelen her şeyi yerine getirdikten sonra neticesiniAllah “tan beklemesidir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere tevekkülün ilk şartı çalışmaktır.³⁰⁴

Kadere iman eden ve Allah’a teslim olan bir kişi çalışmak için büyük bir çaba gösterecektir. Çünkü çalışmalarının neticesiz kalacağı kaygısına kesinlikle kapılmayacaktır. Böyle olunca da umutla, bıkmadan ve yorulmadan çalışacaktır. Çalışan kişi bugün olmazsa yarın mutlaka sonuç alacağını bilerek çalışmasını da sürdürecektir. Özetle tevekkül, miskinliğin değil çalışma ve üstün bir çabanın unvanıdır. Kişi Allah’a itimat ederek sebeplere sarılacak, tüm şartları yerine getirecek, önlemlerini alacak, canla başla çalışacak ve neticeyi de Allah’tan bekleyecektir. Sonuç müspet olursa Allah’a şükredecek, sonuç menfi olursa da sonuca razı gelecek ve umutsuzluğa kapılmayacaktır. İşte gerçek tevekkül budur.³⁰⁵

Bu haliçerisinde olan kişi kendisinde, kudret ve varlık görmez, ilahi vaade itimat eder ve büsbütün bir teslimiyet içerisinegirer. Bu konuda Seriiyüs Sakati (ö. 257/870); “Tevekkül, günahdan dönmek ve ibadete yönelmek, zararı uzaklaştırmak ve yarar sağlamak; insanın değil, yalnızca Allah’ın kudretiyle olur” demiştir. Böylesi bir tevekkülle kişi, kader ve kazaya teslim olur ne kısmetin elinden kaçmasına ne de ona isabetetmesine aldırır. Dolayısıyla tevekkül Allah’a hüsnü zan, rıza ve yakîn neticesidir. Mümin kulun tevekkülü, tecelli eden kaderin hükmüne teslim olmak ve Allah’ın huzurundaki kayıtsız şartsız teslimiyet halidir.³⁰⁶

³⁰⁴ Fahri Kayadibi, “Sosyolojik Açıdan İslam Dini ve Çalışma İlişkisi”, *İstanbul Journal of Sociological Studies*, Sayı 30, 2011, s.13.

³⁰⁵ Mehmet Ali. Kaya (2007). Tevekkül. <https://www.yeniasya.com.tr/2007/09/07/yazarlar/malikaya.htm> (Erişim tarihi: Ekim 14 2019).

³⁰⁶ Kelâbâzî, *et-Taarruf li mezhebi Ehli’t-Tasavvuf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, (haz: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, .İstanbul, 1992, s.118.

Allah’a tevekkülde bulunmadaki yegâne amaç, herhangi bir işte yarar sağlamak ve ileride oluşabilecek zararın önüne geçme düşüncesidir.³⁰⁷ Gazzâlî, iş yapmamayı, hastalıktan tedavi olmamayı, tehlikelere karşı önlem almamayı tevekkül sananları tenkit ederek bu kişilerin yanlışla düştüğünü ifade etmektedir.³⁰⁸

Gazzâlî’nin anlayışında iş yapmadan boş boş oturmak, insanlardan isteyerek ve dilenerek geçimini sağlamak, bir Müslümana uygun düşmeyen davranışlardır³⁰⁹. Gazzâlî’ye göre insan, başkalarına ihtiyaç duymamak için çalışmalı, mal edinmeli, fakat bu malların Allah’a erişmek için bir araç olduğunu da aklından çıkarmamalıdır. Dünyevî gereksinimlerden fazla servet edinilmesini uygun bulmayan Gazzâlî, gereğinden fazla olan servetin kişinin helâk olmasına neden olacağını söylemektedir.³¹⁰

Gazzâlî’ye göre çalışmak tevekküle ters olan bir durum değildir. Çünkü iş yapmak beden ile ilgili, tevekkül ise kalp ile ilgili bir fiildir. Zahirde hareketle meşgul olmak, önlem ve sebebe sarılmak ile iş yapmak kalpteki tevekküle aykırı değildir.³¹¹ Tevekkül, tevhide ve Allah’ın lütuf ve ihsanının pek çok olduğuna kalben inanmakla ortaya çıkmaktadır. Allah’ın âdetleri olan sebeplere yapışmak, fakat eline geçeni Allah’tan bilmek tevekkülün esaslarındandır.³¹²

Allah’ın, yaşamını devam ettirebileceğimizi hususunda kefil olduğunu bilmek tevekkül sahibinin rızık korkusunu yok etmekte ve onu rahatlatmaktadır. Ayrıca böyle bir bilgiye inanmak, kişiyi mârifete ve yakînî bir imana kavuşturmaktadır. Ancak bu durum, değer biçilmiş olan rızkı oturarak hiçbir şey yapmadan beklemeyi değil, onu kazanmak için gereken gayreti sarf etmeyi de gerektirmektedir. Kul için gayb olan kader, Allah’ın bilgisi dâhilindedir. Kişinin rızkı, kaderde belli olduğu gibi, onun rızkı kazanmak için harcayacağı emekte kaderde bellidir. Yalnızca değer biçilmiş olan rızkı kader olarak kabul edip, rızka erişmek amacıyla sarf edilmesi gereken gayreti dikkate almamak,

³⁰⁷ Gazzâlî, *Tasavvufun Esasları*, s.175.

³⁰⁸ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Kırk Esas (el-Erbâin Fî Usûliddîn)*, (çev. Yaman Arıkan), Eskin Matbaası, İstanbul, 1970, s.350.

³⁰⁹ Gazzâlî, *Kırk Esas (el-Erbâin Fî Usûliddîn)*, s.96.

³¹⁰ Gazzâlî, *Kırk Esas (el-Erbâin Fî Usûliddîn)*, s. 187.

³¹¹ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi’-d-Dîn*, c.IV, 2006, s.475.

³¹² Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, s.739.

kader anlayışına ters düşmektedir. Kısacası tevekkülün gerçekliği, kader anlayışının doğruluğuna da bağlıdır.³¹³

Ancak kader üzerine yapılan tartışmaların tarihsel süreci incelendiğinde bu kavrama isnat edilen mananın, kâinatın Allah aracılığıyla belli bir düzen içerisinde var edilmesi anlamından çok, gerçekleştirdiği eylemlerden mesul olan insanın, gerçekleştirdiği ve gerçekleştireceği tüm eylemlerin ezelde Allah tarafından belirlenip belirlenmediği noktasında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu anlayış biçimi insanın özgürlüğü noktasında düğümlenmektedir. Bu bağlamda gerçekleştirilen tartışmalarda kader kavramı, kâinatı ilahi kanunlar şeklinde anlaşılmak yerine, insanın eylemleri kâinata ait düzenlemeye katılarak insanın dünya yaşamında sahip olduğu anlam alanı daraltılmıştır. Bu bakış açısı, insanın kişisel ve sosyal olaylardaki mesuliyetini tehdit eden, üstelik yok eden bir durum oluşturmaktadır. Kader ile ilgili gerçekleştirilen bu tartışmalar, insanın sınanması olgusunun da farklı idrak edilmesine yol açmaktadır. Bu görüşe göre Allah, tüm insanların eylemlerini, önceden tek tek tayin etmekte, ömürleri süresince hangi olaylarla karşı karşıya kalacaklarını, bu olaylar karşısında nasıl bir tutum sergileyeceklerini belirlemekte ve insana bu belirlenimin haricinde davranma olanağı sunulmamaktadır. Bu halde insanın var edilmesi, sınanması ve bu sınanmaya tabi olarak mesul tutulması da manasını kaybetmektedir. Bu düşünce tarzı ayrıca problemleri bir Tanrı tasavvuruna da yol açmaktadır.³¹⁴

Müslümanların kader inancı ile çok yakın bir bağı olan tevekkül, bu inancın doğal bir neticesidir. Çünkü tevekkülde bulunankişi Allah'a sorgusuz sualsiz teslim olmuş ve kaderine razı olmuş kişidir. Ancak kadere inanmak insanları tembelliğe sürüklememelidir. Çünkü her mümin, doğal olayların ilâhî bir düzene göre yaratıldığını bilir. Kişi tarlasını ekmedikçe mahsul alamayacağını vetedavi olmazsa iyileşemeyeceğini, bilmelidir. Bunlar Allah'ın insanlar için takdir ettiği ilâhî düzen ve kaderdir. Öyleyse tevekkül iş yapmak, gayret göstermek ve bunu yaparken de Allah'ın yanımızda olduğunu hatırlamak ve sonucu Allah'a havale etmektir.³¹⁵ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de “*Bir kere azmettin mi (işin gereklerini yerine getirdin mi) artık*

³¹³ Mansur Gökcan, “Tasavvufta Tevekkül Anlayışı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 1, 2018, s.158.

³¹⁴ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Pozitif Matbaası, Ankara 2001, s.285.

³¹⁵ Ahmet Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 176-177.

Allah'a güven. Muhakkak ki Allah tevekkül edenleri sever."³¹⁶denilerek konuya dikkat çekilmiştir.

2.2.5. Fiil

Gazzâlî'ye göre, eylemler kazanımları (kesb) ve gerçekleştirilmeleri açısından insanın, var edilmeleri bakımından ise Allah'ın etkisiyle oluşmaktadır. Ona göre eylem gerçekleştiremeyen birine emirler verip yasaklar koymak hiçbir anlam taşımamaktadır. İnsanın kendini özgür hissetmesi ve dilediği eylemleri gerçekleştirmesi fiillerinin faili olduğunu ispatlar niteliktedir. Şayet bu eylemler, Allah tarafından var edilmeseydi, O'nun "halk" (yoktan var etme) sıfatı eksik kalır ve var etmesinin kapsamına dâhil olmayan alanlar meydana gelirdi. Eylemlerini insanın kendisi var ettiğini kabul etmek, yaratıcılıkta Allah'ın ortağı ve benzerinin olmasını gerektirmektedir. Bununla birlikte insanın, eylemlerini planladığı şekilde gerçekleştiremeyeşi, kendisi haricinde yüce bir varlıkla eylemleri arasında bir bağlantının olduğunu göstermektedir. Eylemlerin Allah tarafından var edilmesi, insanın mesuliyetini ortadan kaldırmamaktadır. Bunun nedeni ise eylemleri gerçekleştirmeyi olanaklı hale getiren irade ve gücün insana verilmiş olmasıdır. Her ne kadar eylemin gerçekleşmesi esnasında asıl rol oynayan güç Allah tarafından yaratılmış olsa da insan cüz'î iradesini kesin bir kararlılıkla eyleme yöneltmesi durumunda pratikte istediği eylemi gerçekleştirebilecek pozisyonudadır. Eylemin gerçekleşmesinde asıl rol insana verildiğinden kişi eylemlerinden mesul olup, ödülü ve yaptırımını hak etmektedir. İnsanın küllî irâdesi hâdis olmakla birlikte, cüz'î iradesi zihnî bir fonksiyondur ve zihnin haricinde var değildir. Dolayısıyla Allah'ın var etmesine konu oluşturmamaktadır. Buna göre, cüz'î irade hâdis değildir ve insan eylemlerinde özgür olması için kâfidir. Ayrıca kişinin eylemlerini gerçekleştirmesini sağlayan yetenek ve güce de sahip olması gerekmektedir. Nitekim insan eylemden önce güç sahibi kılınmıştır.³¹⁷

Gazzâlî, insanın kudret sahibi olduğunu fakat bu sınırlı kudretle eylem oluşturmayacağını söylemektedir. Ona göre insanın yaratma kudreti bulunmamaktadır. Çünkü insan için takdir edilmiş olanları da hakkında takdir edilmiş şeylerin var olma

³¹⁶ Âl-i İmrân, 3/159.

³¹⁷ Ebû'l-Yüsr Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, (çev. Şerafeddin Gölcük), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1980, s.143-159.

sebeplerini de var eden Allah'tır. Gazzâlî'ye göre insanın eylemlerini insan aracılığı ile Allah var etmektedir.³¹⁸

Allah teâlâ, kulların kendileri gibi, fiillerinin de yaratıcısıdır. Bu sebeple, iman, küfür, tâat ve masiyet de O'nun iradesi, meşiet, hükmü ve takdiri ile vücut bulurlar. Ancak bu türlü fiillerde kulların da ihtiyâr, beğenmesi, meyletmesi ve seçmesi vardır. Sevap veya azaba müstahak olmaları da bu yüzdendir. Allah, onlardan ihtiyâr ve seçimlerini güzel olan fiiller için kullanmalarını ister ve bunu yaptıkları zaman da onlardan râzı olur. İhtiyâr ve seçimlerini kötü olan eylemlerden yana kullandıkları zaman ise, onlara kızar ve rızasını onlardan mahrum eder.³¹⁹

Gazzâlî'ye göre, bütün varlıklar Allah'ın kudreti ile meydana gelmiştir. Tüm bunların vücuda getirilmesi ve yoktan yaratılması ise Allah'ın kudreti ve iradesi ile olmuştur. Gazzâlî'ye göre, insan eylemlerinin asıl failinin Allah olduğu aşikardır. İnsan kendi eylemlerinde yalnızca görünürde fail olabilmektedir. Bu noktada Gazzâlî insanın kendi eylemleri ile münasebetini, insanın bu eylemlere mahal olması ile izah etmektedir.³²⁰

İnsanda gözüken fiiller ikiye ayrılmaktadır. Bunların bir bölümü tamamen irademiz dışında olan fiillerdir. Kalbimizin çalışması ve solumak, bu tip fiillere örnek verilebilir. Bu çeşit fiillere “ıztırâî” (mecburi) fiiller denmektedir. Bu çeşit fiillere kişinin iradesi müdahale edemediğinden ötürü, bu fiiller için herhangi bir sorumluluk veya ödölsöz konusu değildir. İnsan fiillerinin diğör bölümü ise, kendi irademiz ile gerçekleştirdiğimiz fiillerdir. Yürümek vekoşmak gibi fiiller bu bölümünde yer almaktadır. Burada tercih ve seçim hakkımız bulunmaktadır. İslamın uygun gördüğünimetlereyaklaşabileceğimiz gibi, islamın yasakladıklarınadael uzatabiliriz. Bu çeşit fiillere “ihtiyârî” fiiller denmektedir.Cüz'i irade ise; “ihtiyârî fiiller” olarak adlandırdığımız bu kısım fiillerdeki tercih yeteneğimizdir. Hem ıztırâî fiilleri hem de ihtiyârî fiilleri var eden Allah'tır. Ancak ihtiyârî fiillerde isteğimiz söz konusudur. İşte

³¹⁸Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ*, Matbaatu's-Sabah, Dimeşk, 1999, s.178.

³¹⁹ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Tevhid Akidesinin Esasları*, (Tehzip ve tekml: Abdulhalık Duran), Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2004, s.28.

³²⁰Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Kitabu'l-Erbain fî Usuli'd-Din*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, s.238-239.

bu isteğe “cüz’i irade” adı verilmektedir. İşte insan bu talebi sayesinde itaatkâr veya isyankâr olmaktadır.³²¹

2.3. Tevekkül Anlayışı

Sûfiler ilk yüzyıllardanberi dinî sınırları zorlayan ve ahkâmı küçük gören tasavvufî açıklamalaraeleştirilerdebulunmuşlardır. Çünkü zamanla dinin hükümlerinegereken değeri vermeyen bir tasavvuf zihniyetinin ve zâhirî hükümleri önemsemeyen bir mutasavvıflar topluluğunun oluşması, sünnî çevrelerde tasavvuf aleyhinde düşüncelerortaya çıkmasınasebep olmuştur.³²² Bu durumdan sûfilerde rahatsız olmuş vr onlar da mutasavvıflık taslayanbu sözde sûfiler ile mücadele etmeye başlamışlardır. Bu açıdan kelâm ve selef âlimlerinin haklı görünen kuşku ve kaygılarını paylaşmışlardır.³²³ Çünkü her alanda olduğu gibi tasavvufî zihniyetin ortaya çıkmasıyla beraber “hakiki olan” ve “sahte olan” söz konusu edilmeye başlanmış dolayısıyla ikisi arasındaki farkı ortaya koymakelzem olmuştur. İlk yüzyıllardanberi tasavvuf eserlerinde zâhid olan, zâhid geçinen, sûfî olan, sûfî geçinen gibi ifadeler yer almaktadır. Ayrıca neredeyse her sûfinin kendi yaşadığı dönemde tasavvuf zihniyetinden söz ederken, “bu işin gerçek sahiplerinin yok olup gittiğini” dile getirmesi ve eski günlere olan hasretinianlatması son derece dikkat çekicidir.³²⁴“*el-Luma*”, “*er-Risâle*”, “*Keşfü’l-mahcûb*”, “*et-Taarrufve*” ve“*İhyâ-u Ulûmi’d-Dîn*” gibi tasavvuf eserlerininönsözlerinde bu hakikati görmek mümkündür. Örneğin Kelâbâzî (ö. 380/990) “*et-Taarruf*” adlıeserinde bu hususla alakalı şunları söylemiştir: “...Sonundaanlam gitti, ad kaldı. Gerçek kayboldu, biçim ortaya çıktı. Netice olarak gerçeği aramak bir süs, onu onaylamak bir zinet haline geldi. Tasavvuftan anlamayanlar sûfilik iddiasına kalkıştı. Sûfilik niteliğinesahip olmayanlar tasavvufla süslenmeye özendi. Tasavvufu kabul ettiklerini dilleriyle kabul edenler, davranışlarıyla bu yolu inkâr etti...³²⁵.”

Hucvirî (ö. 466/1083) döneminin sûfî geçinen kişilerinde gördüğü sorunları şöyle bildirmiştir: “Allah bizi öyle bir zamanda yarattı ki, o zamanda yaşayanlar hevâ ve hevesedin ismini veriyorlar. Kibirilenmeye ve makam tutkusuna büyüklük ve ilim, halka

³²¹ Sinan Yılmaz, *İlahi Sır: Kader*, Feyyaz Yayınları, İstanbul, 2011, s.52-53.

³²² Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1991, s.55.

³²³ Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994, s.168.

³²⁴ Mustafa Kara, *Dervişin Hayatı Sûfinin Kelâmı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s.213-214; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006, s. 281-284.

³²⁵ Kelâbâzî.,*et-Taarruf li mezhebi ehli’t-Tasavvuf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, s.48

karşı ikiyüzlülük yapmaya haşyet, nefretlerini kalplerinde saklamaya hilm, münafıklığa zühd, temenniye irade, nefsanî hezeyanlara marifet, gönlün isteklerine ve nefsin oyunlarına mahabbet, ilhâda fakr, inkâra safvet, zındıklığa fenâ, Hz. Muhammed'nin şeriatini terk etmeye tarikat adını veriyorlar.”³²⁶ Tasavvufun ilk yüzyıllarında haddini aşansözde sûfilerle mücadelede ön saflarda yer alansûfilerin başlattığı bu mücadeleye daha sonra başta Gazzâlî olmak üzere diğer mutasavvıflar da ciddi katkılarda bulunmuşlardır. Tasavvufi anlayışın çevresinde meydana gelen kararsızlıkları yok ederek ona meşruiyet kazandıran böylelikle tasavvufun gelişmesinde büyük bir rol oynayan Gazzâlî'de hem kendisinden önceki zamanda yaşamış hem de aynı çağda yaşamış olan mutasavvıflar gibi sözde sûfilerin yanlış düşünce ve davranışlarıyla alakalı önemli ikazlarda bulunmuştur. Tasavvufu Müslümanların gözünde meşrulaştırmak amacıyla büyük gayretsarfeden Gazzâlî, önemli ölçüde bu amacına da ulaşmıştır. Gazzâlî'nin ardından tasavvuf, ehl-i sünnet çevresinde kendisine sarsılmaz bir zemin bulmuş, aşırıya kaçan tasavvufi fikirleri tenkit etmesi zâhir ulemâsının da ona saygı hissetmesine neden olmuştur.³²⁷ Gazzâlî “İhyâ-u Ulûmi'd-din” adlı eserinin “gurur” bölümünde aldaniş içinde olanları âlimler, âbidler, mutasavvife ve servet sahipleri olarak dört kategoriye ayırmıştır. Gazzâlî burada sûfi sözcüğünü kullanmayıp, “mutasavvife” sözcüğünü kullanması son derece dikkat çekicidir. Çünkü tasavvuf alanında mutasavvife sözcüğü, sûfi olmadığı halde sûfilik taslayan, sûfiligi kişisel menfaatlerine alet eden kişiler için kullanılmaktadır.³²⁸

Gazzâlî “*Faysalü't-tefrika*” adlı eserinde mutasavvıf olduklarını öne sürüp Allah katında eriştikleri yüksek mertebe sayesinde namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek, içki içmemek ve günah işlememek gibi sorumluluklardan kendilerinin mesul olmadığını söyleyen müfrit (ifrâta kaçan) sûfilerin İbâhî-Bâtînîler'den daha tehlikeli olduklarını, çünkü sûfilik görünüşü altında dini içten yok etmeye çabaladıklarını anlatmaktadır.³²⁹ “*el-Munkız*” adlı eserinde de tasavvufu bildiğini ve artık ibadet etmeye gereksinim olmayacak büyüklükte bir mertebeye eriştiğini öne süren kişilerin gerçekte tasavvuf

³²⁶ Ali b. Osman Cüllâbî Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996, s.83.

³²⁷ Süleyman Uludağ, *Gazzâlî*, DİA., c. XIII, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, s.515-516; Süleyman Uludağ, “Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazzâlî”. *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt 47, Sayı 3, 2011, s.53.

³²⁸ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2002, s.254.

³²⁹ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-zendeka*, 1986, s.248; Mustafa Çağrııcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk, Birleşik Yayıncılık*, İstanbul, 1989, s.192.

yolundan sapmış kişiler olduğunu belirtmektedir.³³⁰ Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859)'nin “marifetin nuru verân nurunu söndürmez” sözünü aktarmış ve marifetin şeriatın buyruklarınariyet etmeye gerek olmadığı bir noktaya gelemeyeceğini anlatmıştır. Allah bizim amelimize muhtaç değil diyenleri de şiddetletenkit etmiştir.³³¹ Seyru sülûkta (tasavvuf yolculuğu veya manevi yolculuk) mesuliyetin düşeceği bir noktaya erişmeninolanaksız olduğunu söylemesi Gazzâlî'nin tasavvuf anlayışının başlıcaprensiplerinden biridir. Ona göre kâmil kişi zâhir ile bâtını birleştiren kişidir.³³² Gazzâlî sûfiler gibi olmaya çalışan İbahiycilerin yanılma noktalarının çok çeşitli olduğunu anlatmıştır. Onların buzihniyetleri şeytanın tuzağına kapılarakine düştükleri vesveselerdir. Bu aldanışınbaşlıcasebebi de dini hususlarda tam bir bilgi sahibi olmadan ve gerçek bir mürşide tabi olmadan mücahedeyle meşgul olmalarıdır.³³³

Gazzâlî'yegöreİbahiycilerin bir kısmı ne anlama geldiğini bilmeden, gerçeğiniöğrenmeden zühd, tevekkül, rıza, mahabbet gibi makamlardan söz etmiştir. Bir kısmı da vecdden, Allah sevgisinden söz etmiştir. Allah sevgisi ile aklının başından gittiğini öne sürmüştür. Allah'a dair bazen öyle sözler söylerler ki o söz ya küfürdür ya bidattir. Bir yandan Allah'ı bilmeden Allah sevgisinden söz ederken diğer yandanda Allah'ın haram kıldığı şeyleri yapmaktan, nefsinin isteklerini Allah'ın emirlerine tercih etmekten geri kalmaz. Bazen de sırf halktan utandığı için Allah'ın men ettiklerineistek göstermez. Oysa tek başına kalsa Allah'tan utanıp böyle bir duyarlılıksergilemez. Bütün bu davranışlarının sevgiyle bağdaşmadığını akıl etmez. Gazzâlîbir kısmında ne kadar mütevekkil ve kanaatkâr olduğunu kanıtlamak amacıyla gerçekteştirdikleri bir uygulamayı aktarır. Bu kişiler yanına yiyecek almadan çöllere düşer. Tevekkülün ne manaya geldiğini kendisinden çok daha iyi bilen selefin böyle bir uygulaması olmadığını bilmez. Hâlbuki Selef-i salihin ve gerçek sûfiler, tevekkülü hayatı tehlikeye atarak yiyeceksizyolculuğa çıkmakanlamında algılamamışlardır. Tam tersine onlar

³³⁰ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *el-Münküzü mine'd-Dalâl*, Mecmûatü Resâil, Beyrut, 2000, s.559.

³³¹ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, (thk. Ebu'l-alâ Afîfî), el-Mektebetü'larabiyye, Beyrut, 1964, s.74.

³³² Ebû Hâmid MuhammedGazzâlî, *Mîzânü'l-Amel*, Darü'l-hayr, Beyrut 1986, s.146.; Uludağ, 1996, s.517.

³³³ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Dîn*, c.III, 2002, s. 496.; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit.*, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.132-133.

yanına yiyecek alırlar ama yiyeceğe değil Allah’a tevekkül ederlerdi. Gazzâlî “münciyat makamlarından hiçbir makam yoktur ki orada aldanış olmasın” der.³³⁴

2.3.1. Tanımı

Gazzâlî’ ye göre tevekkül, kalbin hallerinden bir haldir. Bu da Allah’ın tekliğine ve lûtfunun büyüklüğüne olan inancın ürünüdür. Bunun anlamı, kalbin vekile itimat ederek rahatlamasıdır. Kalbini, dünya rızıkına veya diğer bir sebebe bağlamamasıdır. Şayet sebepler bozulursa gönlün bundan gücenmemesidir. “Rızıkı, azığı veren O’dur!” diyerek sadece O’na itimat etmektir.³³⁵

Tevekkülü, insanın işlerini havale ettiği vekile tam olarak güvenmesi şeklinde tanımlayan Gazzâlî, bunu şöyle izah etmektedir: “kişi, gerçekleştirdiği işlerde vekil atadığı kimseye inanmakta ve itimat etmektedir. Onu bir kabahat ile suçlamayıp, onda bir noksanlık ve yetersizlik bulunmadığına kanaat getirdiği sürece bu durum sürmektedir. Allah’a yapılan tevekkül de buna benzemektedir. Şayet kişi, içinden gelen kesin bir inanç ile her şeyin sahibinin Allah olduğuna inanır, O’nun kudretinin üstünde kudret, O’nun hikmetinin üstünde hikmet, O’nun merhametinin üstünde merhamet olmadığını bilirse, sadece O’na yaslanır, başkasına güvenmez, üstelik kendi güç ve kudretine dahi değer vermez.”³³⁶

Tevekkül Allah’ın müjdelediği şeyin (şeylerin) kesin olarak yerine geleceğine iman etmek ve bunagüvenmektir. Tevekkül inancındaki bu inanç ve güven duygusu o kadar derindir ki, vaadlerin yerine gelmeyeceği olasılığını öne çıkaran muhalif olaylar ve sebepler ne kadar korkutucu olsalar da, onlar zerre kadar bundan etkilenmezler. Bundan dolayı, tevekkül sahibi olan bir kişi, kendisi için takdir edilmiş olan şeyin (şeylerin), tüm dünya ehlinin cephe almasına rağmen, kendisine erişeceğine, takdir edilmemiş olan şeyin (şeylerin) de tüm dünya ehlinin çabasına rağmen, eline geçmeyeceğine tereddütsüz inanır ve bu inançla gönlü huzur dolar.³³⁷

³³⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi’-d-Dîn*, c.III, 2002, s. 496-497; Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *el-Keşf ve’t-tebyin*, Mecmûatü Resâil, Beyrut, 2000, s.447.

³³⁵ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Tevhid ve Tevekkül*, (Çevirmenler: Vanlı Mustafa Efendi ve Osman Yolcuoğlu), Ehil Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.27.

³³⁶ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi’-d-Dîn*, (Çev: Ali Arslan), Merve Yayınları, İstanbul, 2014, s.544-545.

³³⁷ Gazzâlî, *Tevhid Akidesinin Esasları*, s.74.

Gazzâlî'ye göre tevekkül ilim, amel ve hal (tevekkül) olmak üzere üç unsurdan oluşmaktadır. Ona göre tevekkül, imana açılan bir kapıdır. İmanın kapıları sadece ilim, hâl ve amel ile nizama girmektedir. Böylelikle tevekkül, temel olan ilim, meyve olan amel ve tevekkül adıyla demek istenen bir hâl oluşturmaktadır. İlimden amaç kalbin onaylamasından oluşan imandır. Söz konusu bu ilim güçlü ve kuşkuya yer bırakmıyorsa “yakîn” ismini almaktadır. Tevekkülün esası yakîndir. Tevekkül kalbin tam manasıyla Allah’a güvenmesidir.³³⁸ Gazzâlî'ye göre de tevekkül; din derecelerinden bir derece ve kesin bilgi sahibi kişilerin makamlarından bir makam ve mukarrabîn (evliya derecesine gelmiş büyük zâtlar) yüksek mertebelerindendir.³³⁹

Tevekkülün kendisi, haldir. Yani vekil kılınana güvenmektir. Şayetkişi herşeyin Allah’tangeldiğine ve O nun rahmetinin üstünde bir rahmet olmadığına kesin bir biçimde inanırsa, kalbi yalnız O’na güvenir ve başkasına iltifat etmez. Üstelik kendi kuvvetine biledeğer vermez: “*Lâ havle vela kuvvete illâ billah*” yani “Allah’dan başka kuvvet ve kudret sahibi yoktur” inancını kalbinde bulmuş olur. Tevekkül hali, kalpte sükûn ve yakîningüçlenmesi ile tamamlanır. Bu ikisi ile, Allah’a duyulan güvengüçlenir. Ancak yakîne sahip olanda, sükûn, sükunaermiş bir kalpte de yakîn olmayabilir.³⁴⁰

Hint mistisizmi gibi çevre kültürlerden ve cebriyeci din yorumlarından etkilenen mutasavvıflartevekkülü Allah’ın takdirine boyun eğme ve rızasına nail olmaadına her çeşitönleminbırakılmasıbiçiminde anlamışlardır. Onların tembelliğe, önlemsizliğeve kuralsızlığa özendiren tevekkül anlayışları Takıyyuddin ibn Teymiyye(ö. 728/1328) ve İbnKayyim el-Cevziyye(ö. 751/1350) gibi âlimler tarafından sert bir biçimdetenkit edilmiştir. Fakat mutasavvıfların büyük bir kısmı amelî planda nedenleremüracaat etmeyi tevekküle aykırı görmemiştir. Tevekkülün “gassâl önünde meyyit” benzetmesiyle izah edilmesi tasavvuf literatüründe geniş kabul görmüş, Gazzâlî’de bunu tevekkülün en yüksek mertebesioarak nitelemiştir. FakatGazzâlî, söz konusu ifadeyi tasavvuf literatüründeki yaygın anlayıştan farklı biçimde yorumlamış ve bunu hiçbir durumda Allah’ın kudret, irade, ilim gibi sıfatlarının etkisi dışına çıkılamayacağı yönünde bir bilinç hali olarak açıklamıştır. Bu bilinçleış yapmak ve önlem almak

³³⁸ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi’d-Dîn*, c.IV, 2002, s.240,253.

³³⁹ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi’d-Dîn*, Müessesetü’l-Halebî, Kahire, c.IV, 1967, s.2.

³⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi’d-Dîn*, 2014, s.544-545.

tevekküle ters değildir. Tevekkülün çalışmayı ve önlem almayı bırakma şeklinde yorumlanması cahillerin vesvesesidir ve dinen haram kılınmıştır. Bu yanlış telakki sünnetullahı bilmemekten kaynaklanmaktadır.³⁴¹

Gazzâlî, tevekkülü imanın kısımlarından biri olarak kabul etmiş ve onun tevhid üzerine inşa edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Gazzâlî'ye göre, kim, “Ortağı ve benzeri olmayan Allah’tan başka ilah yoktur. Mülk O’nundur. Hamd, O’na mahsustur. O’nun her şeye gücü yeter.” sözünü samimiyetle söylerse, tevekkülün gerçeği olan iman onun için tamamlanmış olmaktadır.³⁴²

Nitekim Gazzâlî, “*İhya-u Ulumi'd-Din*” isimli eserinde tevekkülün temelini oluşturan tevhid başlığının altında şöyle demiştir: “Tevekkül doğrudan iman konusu ile ilgilidir. Nasıl ki tüm iman konuları ilim, hal ve amelden meydana geliyorsa tevekkül de ilimden (ki asıldır), amelden (ki neticedir) ve halden (ki tevekkülden kast olunandır) meydana gelmektedir. Asıl derecesindeki ilim, tasdik anlamına gelmektedir. Her kalple tasdik ilimdir, şayet kuvvetlenirse yakîn ismini almaktadır. Yakînin pek çok alt başlığı bulunmaktadır, ancak tevekkülü üzerine inşa edeceğimiz kadarını söylersek, bu tevhiddir. “Allah’tan başka ilah yoktur. O tektir, ortağı yoktur” ifadesinin tercümesi budur.”³⁴³

Gazzâlî'ye göre tevekkülün üç derecesi bulunmaktadır;³⁴⁴

1. **Birinci derece:** Onun durumu şu kişinin durumu gibidir ki, seçtiği bir dava vekilini işgüzar ve tedbir sahibi bir avukat bilerek, fasih (güzel ve açık) konuşan şefkatli ve cesur bir vekil olduğunu bilir. Tâ ki, onu vekil seçen kişinin gönlüne güven gelir.
2. **İkinci derece:** Bu derecede olan kişinin durumu, annesine güvenen çocuğun durumu gibidir. Çocuk kendisine gelen her şeyi annesinden bilir. Bir başkasından bilmez. Şayet karnı acıksa, annesini ister. Şayet korksa, “Anneciğim!” diye seslenir. Bunlar çocukların doğasında olan durumlardır. Tekellüfle yapılan bir iş değildir. Bu kişi öyle mütevekkil bir kişidir ki tevekkülden habersizdir. Vekiline bağlıdır. Onu kendinden ayrı ve başka bilmez. Ama ilk sözü edilen kişi kendi tevekkülünden habersizdir. Kendi seçimi ile tevekkül etmiştir.

³⁴¹Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.IV, 2002, s.479.

³⁴²Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.IV, 1967, s.305.

³⁴³Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.IV, 1967, s.245.

³⁴⁴Gazzâlî, *Tevhid ve Tevekkül*, s.29-30.

3. Üçüncü derece: Bu derecede olan kişinin hâli ölü yıkayıcısının elindeki ölüye benzer. Ezel takdiri katında, kendisini hareket eden ölü gibi bilir. Nitekim ölü yıkayıcısının hareketiyle kımıldar. Eğer onun da başına bu hâl gelse, duada, yakarıda bulunmaz. Çocuğun annesini çağırdığı gibi yardım istemez. Çünkü annesini çağırmasa da kendisinin her işini annesinin hazırladığını, gözünün içine baktığını bilir. Bu üçüncü derece bulunan kimselerin de ihtiyarları ellerinde değildir. İkinci derece plan kimseler, vekile koşar, yalvarır, dua eder, isterler. İhtiyar birinci derecede bulunur, bu da vekilin istediği âdetlere ve sebeplere yapışmak şeklinde görülür. Mesela vekilin âdeti, deliller ve şahitler hazır olmadıkça mahkemeye çıkmamak ise o kimse bu sebepleri hazırladıktan sonra işi vekile bırakır. Bundan sonra neticeyi vekilden bekler delillerin hazırlanmasını da vekilden bilir. Çünkü bunları da vekilin âdetine uyarak ve işaretine riayet ederek hazırlamıştır. O halde birinci derecede bulunanlar, ticaretle uğraşır, çiftçilik yapar, bir sanat öğrenirler. Allah'ın âdeti olan sebeplere böyle yapışarak rızıklarını bu yoldan beklerler. Fakat tevekkülü terk etmezler. Çalışmalarına değil, Allah'ın fazlına, keremine, ihsanına güvenirler. Yapıştıkları sebepler vasıtasıyla kendilerini maksada erdirmesini yine Allah'tan beklerler.

2.3.2.Hakikati

Gazzâlî, tevekkülü şöyle izah etmektedir, “Falan, işine falanı vekil olarak atadı, işini ona devretti ve ona itimat etti denir. İşte kişi işine vekil atadığı kimseye itimat eder, ona bir kusur yüklemeyiz. Onda bir güçsüzlük ve beceriksizlik olmadığına inandığı sürece de bu durum böyle sürer. Tevekkül, vekile güvenmekten ibaret olan bir haldir. Allah'a olan tevekkül de böyledir. Şayet bir kişi samimiyetle gerçek failin Allah olduğuna inanır, sonsuz rahmet ve ihsanına güvenirse, yalnız O'na dayanır ve başkasına asla yönelmez, üstelik kendi gücünün ve kudretinin dahi önemi kalmaz”.³⁴⁵

Gazzâlî'ye göre tevekkülün özü tevhide dayanmaktadır. Gazzâlî, “*İhya-u Ulumi'd-Din*” adlı eserinde bu konuyla alakalı olarak şöyle demiştir: “Bir kişi Allah'tan başka ilâh olmadığına iman edip bunu kabul ettiyse gerçek tevekkülü yaşayan odur. Zira tevhid inancında yalnızca Allah'a inanmak ve sadece O'na dayanmak vardır. Bunun yanında tevhid inancı kadere inanmayı ve ona boyun eğmeği de beraberinde getirmektedir.

³⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.IV, 2002, s.322.

Böylece kişi herşeyin Allah'tan geldiğine tüm kalbiyle inanacak ve O'ndan gelen her şeyde bir hayır olduğunun idraki içinde olacaktır. İşte tevekkül ile tevhidin kesiştiği nokta burasıdır. Bu hususun tam olarak anlaşılmaması durumunda ise kadere karşı bir isyan hâli oluşacaktır. Ayrıca meydana gelen her şeyin sonunda “insan var” düşüncesi ilâhî takdir ve hikmet kavramlarının yok sayılması anlamına gelmektedir”.³⁴⁶

Gazzâlî'ye göre tevhîd inancı insanda tevekkül halinin oluşmasını sağlamaktadır. Tevekkül hâlinin iyice yerleşmesi ise, Allah'ın rahmetine ve hikmetine kalben inanmak ile olanaklı olabilmektedir. Rahmet ve hikmete olan sonsuz inanç ve güven ise, Gazzâlî'nin evrendeki düzenin kusursuzluğunu öne sürüşünün en önemli nedenini oluşturmaktadır. Ona göre, bir Müslüman hiçbir zayıflığa ve kuşkuyla kapılmadan kesin bir tasdikle evrende kusursuz ve değişmez bir sistemin varlığına inanmalıdır. Gazzâlî'ye göre kainattaki sistem öylesine kusursuzdur ki, Allah tüm insanları en akıllılarının aklı üzere var etse, en bilginlerinin bilgisini onlara öğretse, onlar için taşıyabilecekleri kadar bilgi var etse, ifade edilemeyecek kadar sonsuz hikmeti üzerlerine yağdırsa, sonra buna, hepsinin sayısı kadar bilim, hikmet ve akıl eklese, ileride olayların nasıl neticeleneceğinin sırrını onlara izah etse, gayb âleminin gizlerinden onlara haber verse, lütfundaki ayrıntıları ve cezasındaki sırları bildirse; böylelikle onlar iyi-kötü, yararlı-zararlı olan şeyleri tanısa, sonra onlara mülk ve gaybı, verdiği bu bilim ve hikmetle, yardımlaşma ve dayanışma hâlinde, hepsini gereken biçimde yönetmeyi buyursa dahi Allah'ın dünya ve âhiret hayatının işleyişi hakkında koyduğu düzene bir sineğin kanadı kadar bile müdahalede bulunamaz, değiştirebilecek bir şey bulamazlar. Bu, yalnızca kozmik manada bir kusursuzluğu anlatmamaktadır. Çünkü Gazzâlî'ye göre, Allah'ın kullarına bölüştürdüğü rızık, ömür, sevinç, hüzn, acziyet, güç, iman, küfür, ibadet ve günah adına ne mevcut ise tamamı salt adâlettir, bu paylaşımda adaletsizlik bulunmamaktadır.³⁴⁷

Gazzâlî'ye göre tevhid'in semeresi tevekküldür. Tevekkülün tevhidin semeresi olması ise şundadır: Evrendeki tüm tasarruf, takdir, tedbir ve yaratmanın Allah'a ait eylemler olduğuna inanmayı, O'nun buyruğu ve müsaadesi olmadan tek bir zerrenin bile yerinden hareket edemeyeceği gerçeğini kabullenmeyi, sebep olarak bilinen şeylerin O'nun buyruğuna bağlanmış araçlar olduklarına kalben inanmayı, O'ndan korkup O'ndan umut

³⁴⁶Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi 'd-Dîn*, IV, 2006, s.2931-2932.

³⁴⁷Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi 'd-Dîn*, IV, 2006, s.2931-2932.

etmeyi, O'ndan isteyip O'na itimat etmeyi, O'na boyun eğip O'na teslim olmayı ve O'na tevekkül etmeyi gerektirmektedir.³⁴⁸

Gazzâlî'ye göre tevekkül, gönül hallerinden bir hâldir. İman da onun semeresidir. İmanın çeşitleri ise fazladır. Ancak onların içinde tevekkül, iki imana dayanmaktadır³⁴⁹:

- Tevhîd'e imân.
- Allah'ın lûtfuna ve merhametine imân.

Gazzâlî'ye göre tevhidin izahı çok uzun bir konu olup, ilmi tüm ilimlerin nihayetidir. Onagöre Tevhid'in dört derecesi vardır.³⁵⁰ Bunlar şunlardır:

1. **Tevhid'in birinci derecesi:** Bu derece şudur ki, sadece dil ile, “*La ilahe illallah/Allah'tan başka ilâh yoktur*” demek, fakat kalp ile inanmamaktır. Bu tevhid, münafıkların inancının derecesidir.
2. **Tevhid'in ikinci derecesi:** Bu da “*La ilahe illallah*” sözcüğünün anlamına kalben inanmak ve imân etmektir. Ancak bu inanç taklit edilmiş bir inançtır. Avam takımının inancı böyledir. Diğer kişilerden görülerek yapılmaktadır. Ya da kanıt ile aklın ispatı ile iman getirilmektedir. Kelâm ehlinin inancı böyledir.
3. **Tevhid'in üçüncü derecesi:** Bu da gözlem ile Tevhid bilmektir ki tüm evrende her şey tek bir kaynaktan ve bir kökten meydana gelmektedir. İşı yaratan ve işleyen Bir'dir, ziyade değildir. Başka hiçbir failin fiile kuvveti yoktur. Bu imân avâm ve kelâm ehline mensup olanların inancı gibi değildir. Onların imânı taklit veya kanıt hilesiyle itikadı, inancı gönle bağlamıştır. Zira bu gözlem, gönlün açılışı ve sıkıntısının dağılmasıdır ki, tüm bağları çözmektedir.
4. **Tevhid'in dördüncü derecesi:** Bu, şu derecedir ki, bu türlü tevhid sahibi; Birlikten başka bir şey görmemektedir. Öyle ki, o her şeyi bir görmekte ve bir anlamaktadır. Ayrılığın bu müşahedeye yolu yoktur. Birbirinden ayrı görünen şeylerin tümü, o Bir'in ayrı renk ve biçimlerde çeşit çeşit görünüşlerinden ibarettir. Görünüşler çoğalmakla o Bir'in de çoğalması gerekmez. Sufiler bu dereceye “Tevhidde fena” demektedirler.

³⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi 'd-Dîn*, 2002, s.2720.

³⁴⁹ Gazzâlî, *Tevhid ve Tevekkül*, s.9.

³⁵⁰ Gazzâlî, *Tevhid ve Tevekkül*, s.10-11.

Gazzâlî'ye göre, münafıkların dil ile tevhidini, avamın taklidi tevhidini ve kelâm ehlinin tevhidini anlamak kolaydır. Ona göre anlaması en zor olan bu sonuncu tevhiddir. Bunu, o aşamaya ulaşmamış olan kişiye cümleler ile izah etmek zordur. Ama şu kadarını bilmek gerektir ki, bazı şeyler çok olur. Onların bazı açılardan birbiriyle bağlantısı ve ilgisi, benzerliği olmaktadır. Bunlardan dolayıda tek bir şey gibi olmaktadırlar. Böylelikle, arif olan bir kimsenin gözüne her şey bir yönden görününce onu bir şey görmüş gibi olmaktadır.³⁵¹

Gazzâlî'ye göre üçüncü derece olan tevhid, kişilerin tevekkülleri için yeterlidir. Ona göre ay, güneş, yıldızlar, bulutlar, esen rüzgarlar, yağmurlar ve insanların sebep bildiği her şey Allah'ın kudreti ve kudretinin tasarrufu altındadır. Herşey onun sınırsız kudretine itaat etmektedir. Söz, yazıcısının eline nasıl boyun eğiyorsa onlar da Allah buyurmayınca hiçbir harekette bulunamazlar. Kendi kendilerine iş yapamazlar. O halde bir işi onların yaptığını düşünmek, padişahın bağışladığı hil'at berâtinin kelâm ve kâğıttan bilinmesi gibidir.³⁵²

Eğer bir kimseye hileyle bir dâva açılrsa, o kimse o hile ortadan kaldırılınca kadar bir dâva vekili tutacaktır. Gazzâlî'ye göre şayet o kişinin vekiline güveni olursa kendisine olan güvenide artmaktadır. Fakat vekile güvenmenin de birtakım koşulları bulunmaktadır. Bu koşullar şunlardır:³⁵³

- Vekil, hilebazların hilesini tam olarak bilmeli,
- Bildiğini bildirme kuvvetinde olmalı. Bu da iki şeyle olmaktadır:
 - a) Biri yüreğinin gücüyle cesaretli bir kişi olması.
 - b) Diğeri de lisanının, açık ve hoş olmasıdır. Zira bazı kimseler bir şeyleri bilmelerine rağmen bunları izah edememektedir. Nedeni ise ya dilleri tutulur ya da ya da birtakım korkular duyarlar.
- Son koşul ise vekilin, büyük bir şefkat sahibi olmasıdır. Vekil müvekkilinin hakkını aramaya hırs duymalıdır.

Gazzâlî'ye göre bu üç koşulu dâva vekilinde bulan dâva sahibi, gönlünü ferah tutacak ve vekiline itimat edecektir. Kendisinden gelecek hile ve tedbiri bir tarafa bırakacaktır.

³⁵¹Gazzâlî, *Tevhid ve Tevekkül*, s.13

³⁵²Gazzâlî, *Tevhid ve Tevekkül*, s.14-15.

³⁵³Gazzâlî, *Tevhid ve Tevekkül*, s.27.

İşte bunun gibi bir kimse; “*Hasbunallahu ve ni'mel vekil- Allah bize yeter. O ne güzel vekildir*”³⁵⁴ âyetinin anlamını bilmeli buna tüm kalbiyle inanmalı ki “kâinatta ne varsa Allah’ındır, başka hiçbir yaratıcı yoktur. Allah’ın ilimde ve kudrette eksikliği yoktur” diyebilmeli. Gazzâlî’ye göre böyle bir imana sahip olan kimse Allah’ın erdemlerine itimat edecek, hileyi ve tedbiri bir kenara bırakacaktır. Bununla birlikte bu kişi Allah’ın rızkının takdir edildiğini ve zamanı gelince kendisine verileceğini bilmektedir.³⁵⁵

Gazzâlî’ye göre şayet bir kişide iç huzur ve Allah’a karşı bir güvenme duygusu ortaya çıkmazsa onun kalbinde tevekkül oluşmayacaktır. Çünkü tevekkülün anlamı ve hakikati, tüm işlerde Allah’a güvenmektir, ona iman etmektir.³⁵⁶

İbrahim Halil aleyhisselâm’ın imânı ve yakîni tamamdı. Fakat, “*Yâ Rabbi, ölmüşleri nasıl diriltiyorsun, bana göster!*”³⁵⁷ dedi.

Yüce Allah, Hazret-i İbrahim’e: Henüz itikadın, inancın yok mu? diye buyurdu. O da: Evet, İtikadım vardır. Lâkin kalbim rahat etsin diye dilekte bulundum! diye cevap verdi.

Gazzâlî’ye göre gönlün, rahata kavuşması, hisse ve hayâle bağlıdır. Bu hal tamama erince gönül o zaman yakîne tâbi olmakta ve müşahedeye gereksinimi kalmamaktadır.³⁵⁸

2.3.3. İşlevi ve Etkisi

Tevekkülün özü; insanın, kendisini her koşulda Allah’ın irade ve takdirine teslim ederek O’ndan gelene rıza göstermesidir. Bununla beraber, Allah’ı vekil tayin etmek insanı pasif bir hale sokmamakta, aksine insanın gücü ve kapasitesi ölçüsündenendenlere başvurmayı gerekli kılmaktadır. Diğer yandan tevekkül hiçbir zaman başıboşluk, önlemsizlik ve tembellik değildir³⁵⁹. Bu manada tevekkül, proaktif bir pozisyon olarak düşünülmektedir. Kişinin yalnızcadiliyle değil, aynı zamanda davranışlarıyla danedenleri yaratan Allah’tan istemesi gerekmektedir. Aksi durumda, yalnızcadille yapılan tevekkülün bir anlam taşımayacağı bilinmelidir. Kişinin nedenlere başvurduktan sonra

³⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/173.

³⁵⁵ Gazzâlî, *Tevhid ve Tevekkül*, s.28.

³⁵⁶ Gazzâlî, *Tevhid ve Tevekkül*, s.29.

³⁵⁷ Bakara Sûresi, 2/260.

³⁵⁸ Gazzâlî, *Tevhid ve Tevekkül*, s.29.

³⁵⁹ Hulusi Arslan, “Mehmet Akif’in Kader ve Tevekkül Anlayışı”, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, 2014, s.11-27.

gerçekleşecek duruma rıza göstermesi ve sonuç olumsuz olduğunda isyan etmemesiveya şikâyet etmemesi, teslimiyetin ve tevekkülün bir gereği olarak kabul edilmektedir. Bu manada tevekkül pek çok kavramla bağlantılı ve birçok boyutta olumlu yansıması olan manevi bir kaynaktır.³⁶⁰

2.3.3.1.Bireysel Etkileri

Yaşamın manasını aramak, insanın fıtratında olan temel bir güdüdür. İnsanoğlu âlemdeki yerini aralıksız bir biçimde sorgulamaktadır. İçinde yaşadığı bu âlemi anlama, izah etme ve yorumlama gayreti insan yaratılışının ayrılmaz bir parçasıdır.³⁶¹ Öteki canlılardan farklı olarak, kendisine bahşedilen akıl yetisinden ötürü insan, nereden geldiğini, nereye gideceğini ve yaratılış maksadını sürekli sorgulamakta ve bu sorulara tatmin edici yanıtlar bulamadığında da psikolojik sıkıntılara maruz kalmaktadır.

Nitekim ömründe hiçbir mana ve amaç göremeyen ve bunun neticesinde de kendisine ve yaşama olan inancını kaybetmiş bir kişi içinden çıkılmaz bir ümitsizliğe düşecektir.³⁶² Bununla birlikte dünya hayatından sonra nereye gideceğiyle alakalı kaygıları bulunan insan da yaşadığı hayattan zevk alamayacaktır. Bundan dolayı insan, yaratılışının amacı hususunda tatminkâr bilgilere erişmek istemekte, yaşamını olumlu açıdan yönlendirecek değerleri ve prensipleri aramaktadır.³⁶³

İnsanlar kimi zamanlarda yaşamın manasını sorgulayarak boşluğa düşmektedir. Bu durum insanların ruhsal bir sıkıntı ile karşı karşıya kalmalarına neden olabilmektedir. İnsan yaratılış ile alakalı sorularına yanıt aldıkça, mana dünyası giderek zenginleşmektedir. İşte inanca bağlı olarak oluşan tevekkül, bu noktada insanın içinde varolan çeşitli boşlukları doldurmakta ve kişiyi psikolojik olarak rahatlatmaktadır. Bununla birlikte tevekkül, insanların hayatlarındaki nihai hedefi belirleme konusunda önemli bir fonksiyona sahiptir. Çünkü tevekkül sahibi kişi hayata ve dünyaya kendi gözünden değil Allah'ın gözünden bakmaktadır. Böylelikle insan,

³⁶⁰ Kasım Karataş ve Mustafa Baloğlu, “Tevekkülün Psikolojik Yansımaları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, 2019, s.111.

³⁶¹ Hayati Aydın, “The Understanding of jinn in the Religious Resources and Culture”, *Cumhuriyet Theology Journal*, Cilt 21, Sayı 3, 2017, s.1623-1670.

³⁶² Viktor Emil Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, (Çevirmen: Selçuk Budak), Öteki Yayınevi, Ankara, 2000, s.45.

³⁶³ Âdem Akıncı, “Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 9, 2005, s.7-24.

yalnızca kendi yaşamının anlamını değil, âlemdaki her şeyin bir anlamı olduğunu idrak edecektir.³⁶⁴

Modern yaşamın beraberinde getirdiği en ciddi psiko-sosyal sorunların başında “yalnızlık” gelmektedir. Yalnızlık, günümüz insanının yaşam kalitesini olumsuz etkilemekte ve duygu psikolojisinde onarılamayacak yıkımlara sebebiyet vermektedir.³⁶⁵ Yalnızlık duygusu, insanın temel gereksinimlerinden olan sevmeye ve sevilme ile bir yere ait olma ihtiyacının giderilmemesi sonucunda oluşmaktadır. Bu olumsuz his, insanın iç dünyasında yaşadığı ve kişiyi zorlayan, onu psikolojik ve duygusal anlamda derinden etkileyen bir durumdur. Yalnızlık hissine kapılan kişi güvensizlik, umutsuzluk, anlamsızlık, değersizlik ve kızgınlık gibi duygularla boğuşmakta, kendisini savunmasız hissetmektedir. Sonuçta bu kişi depresyona girerek yaşadığı çevreden ve arkadaşlarından uzaklaşarak uyumsuz bir kişi olmaktadır.³⁶⁶ Yalnızlık insanın kendisini yararsız, tek başına bırakılmış ve amaçsız hissetmesine neden olmaktadır. Gerçek manada tevekkül sahibi insan ise, hiçbir biçimde yalnız olmadığını, tersine, hâkikat nazariyesinde mânen pek çok yaratılmış varlığın kendisine arkadaşlık ettiğinin bilinci içindedir. Bu farkındalık ile birlikte, insan yalnızlık hissinden uzaklaşmakta ve psikolojik olarak kuvvetlenmektedir. Hayatın zorlukları ile başa çıkma yöntemlerinden biri olan tevekkül, insanlarda yalnızlıktan doğan bazı olumsuz duyguların ortaya çıkmasını önlemektedir. Kişinin kendisini Allah’a yakın hissetmesi ve onun himayesinde olduğunu bilmesi, hem güven hem de mutluluk hissine gelişmesine neden olmaktadır.³⁶⁷

Tevekkül hususunda önlemi elden bırakmak ve sebeplere başvurmamak doğrudan kişileri ve toplumları bir hırka ve bir lokma anlayışına yönlendirmekle aynı anlama gelmektedir. Böyle bir anlayış yalnızca insanın düşünmesini engelleyip fikri tembelliğe sürüklemekle kalmaz, miskinliği bir yaşam tarzı olarak benimsemesine de yol açabilmektedir. Üstelik bu durum kişiyi şirke bile düşürebilmektedir. Tevekkül, manevi bir gücün yolu olup, insanda huzur, emniyet, güven ve cesareti artırmaktadır. Çalışma

³⁶⁴ Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din: Logoterapik Bir Araştırma*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002.

³⁶⁵ Selahattin Yakut ve Hüseyin Certel, “Öğretmenlerde Yalnızlık Düzeyinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 2016, s.69-94.

³⁶⁶ Engin Geçtan, *İnsan Olmak*, Metis Yayıncılık, İstanbul, 1983, s128.

³⁶⁷ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, (Derleyici: M. Ertuğrul Düzdağ), Nesil Yayınları, İstanbul, 2007, s.75.

yaşamında başarılı olmayı ciddi derecede olumlu olarak etkilemektedir. Tüketen bir insan modelinden daha çok üreten bir insan modeli ortaya çıkarmaktadır.³⁶⁸

İnsan maddi açıdan isteklerine eriştiğinde ve manevi açıdan da yaşamın bir mana ve değer kattığında kendini mutlu hissetmektedir. Diğer yandan, insanoğlu yaşadığı bazı olaylardan ötürü korku, gerilim ve strese maruz kalmakta ve bu da insanları uzun süreli mutsuzluk durumlarıyla başa çıkmak mecburiyetinde bırakmaktadır. Bununla birlikte insanların gelecek korkusu ve yaşamı kontrol altına alamamaktan kaynaklanan belirsizlik durumu, insanın yoğun anksiyete yaşamasına neden olabilmektedir. Bu noktada, bireyin kendi limitlerini bilmesi ve gücünü idrak etmesi kişinin ruhsal sağlığı açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu gereklilik sonucu tevekkül, bireyi özgürleştiren, onun ruh sağlığını koruyan ve ona huzur veren bir destek sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tevekkül etmenin kabullenmeyi kolaylaştırdığı, öfke denetiminde olumlu etkiler yarattığı, kişilerarası iletişimi olumlu olarak etkilediği, sabretmeyi kolaylaştırdığı, insanı iyimser duygular beslemeye teşvik ettiği, huzur verdiği, egoist olmaktan ve aşırılıktan koruduğu, insanın ufkunu genişlettiği ve benlik saygısını artırdığı yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir.³⁶⁹ Çağrıcı ise tevekkül eden kişilerin iyimser ruh durumlarını muhafaza ettiklerini, moral bozukluklarından kurtulabildiklerini ve başarısızlıklar karşısında daha dayanıklı olduklarını söylemiştir.³⁷⁰

Gazzâlî'ye göre tevekkül inanç sahibi ve bilinçli insanlar için değerli bir hazinedir. Tevekkül, insanın güçsüzlüğünde kudreti, fakriyetinde rahmeti bulduran bir rotadır. İnsanı çeşitli zorluk ve içinden çıkılması güç durumlara karşı koruyan bir kalkan, yaratılışının sırlarını bulmasına bir araç ve ruhsal sıkıntılara karşı bir çaredir. Teslim ve rıza makamında kulluk bilinciyle insanı yukarılara çıkaran tevekkül, mânevî kuvvetin güvencesi, kaygı, tasa ve belirsizlik gibi durumların da engelleyicisidir. Bu noktada tevekkülün insanın iç dünyasına yansması olumlu olup, yaşamın tat ve hazzını bulması bakımından önemli bir sırdır. Tevekkül, Müslümanların imânlarını her daim canlı tutmaktadır. Mümin bu manevî güç ve umut ile bütün çabasını ortaya koyarak çalışmaktadır. Tevekkül daha büyük başarıların altyapısını hazırlamanın yanında, kişi

³⁶⁸ Altıntaş, s.135.

³⁶⁹ Karataş ve Baloğlu, s.112.

³⁷⁰ Mustafa Çağrıcı, *Tevekkül*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâmî Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2012, s.371.

ve toplum yaşamında oluşabilecek olayların ruhi sıkıntılara sebep olmasını engelleyerek gönüllere huzur ve güven sunmaktadır.³⁷¹ Tevekkül insanlara, sabır, sebat, azim, teslimiyet ve rıza gibi güzel hasletler kazandırmaktadır.

Her konuda Allah’a teslim olmak, dayanmak ve güvenmek manasına gelen tevekkül³⁷², sabır kavramı ile beraber anılan kavramlardan birisidir. Zira sabır ile tevekkül kavramları birbiri ile bütünleşmiş ve anlam bakımından aralarında önemli bağlantılar bulunan, ayrılmaz iki kavramdır. Şöyle ki, sabırlı bir kişi aynı zamanda koşulsuz olarak Allah’a itimat eden ve O’na yönelen kişidir. Ayrıca söz konusu bu kişi, doğru ve yararlı bir amaca erişmek için üstüne düşen vazifeleri yerine getirmeye çabalarken karşı karşıya kaldığı olumsuzluklara da sabrederek işin neticesini Allah’a bırakmakta, O’nun takdirine rıza göstermektedir. Bu durumdan Kur’an’da açık bir şekilde söz edilmektedir: “Çalışanların mükâfatı ne güzeldir. Onlar, sabreden (saberû) ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimselerdir.”³⁷³ Buna göre, çalışma, sabır ve tevekkül beraber olmak zorundadır. Çünkü çalışmadan işleri Allah’a bırakmak İslam anlayışına uymadığı gibi, Allah’ı dâbunların dışında tutmak İslam anlayışına uymamaktadır.³⁷⁴

Sabrın tevekkül ile ilişkisi, anlamının onunla tamamlanan bir yönü olması nedeniyledir. İmanın bir bileşeni olarak sabır, kişinin kendi iradesi dışında ve beklemediği şekilde karşılaştığı durumlara rıza göstermesi olup Allah’a duyduğu güvenin bariz bir göstergesidir. Dolayısıyla imanda temel bir duygu olan güvenle sabır arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Zira sabır gerek iman ederken gerekse imanın gereklerini yerine getirirken karşılaşılabilecek her türlü zorluğa direnir, Allah’a tevekkül ederek kişinin kendisini güvende hissetmesidir. Muhtemelen de bu özelliği nedeniyle imanın yarısı olarak tanımlanmıştır.³⁷⁵ Sabır, imanın temelini oluşturan bir niteliktedir. Sabır, inancın o özel boyutudur ki, iman olumsuz şartlar altında kaldığında kendini göstermektedir.³⁷⁶ Tevekkül mertebesine erişmenin yolu sabır olarak görülmüştür.³⁷⁷

³⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 1967.

³⁷² İsmail Karagöz, Mehmet Canbulat, Fikret Karaman ve İbrahim Paçacı. *Tevekkül*, Dinî Kavramlar Sözlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s.658.

³⁷³ el-Ankebût 29/58–59

³⁷⁴ Karagöz, Canbulat, Karaman ve Paçacı, s.658.

³⁷⁵ Hayati Hökelekli, *İnsani Değerler*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2013, s.133.

³⁷⁶ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, (Çevirmen: Selahattin Ayaz), 5. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2013, s.179.

³⁷⁷ Abdülaziz Hatip, *Tevekkül mü, Tembellik mi?*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2006, s.44.

Ahlâkî erdemlere kaynaklık etmesi nedeniyle sabır, kişi üzerinde ruhsal, ahlâkî ve kişisel pek çok yarar sağlamaktadır. Bu sebeple bilhassa günümüz koşullarında Müslümanlara lazım gelen ve manevî açıdan benimsemeleri gereken en önemli unsur sabır ahlâkına sahip olmaktır. Eğer kişi, hayatın güçlüklerine, sıkıntılara ve nefsin arzularına sabrederek direnmeyi başarabilirse ruhsal gerginliklerden emin bir kişiliğe ve sağlam bir iradeye sahip olmakta ve sabırlı bir insan olarak huzura ve kurtuluşa ermektedir.³⁷⁸ Bununla birlikte sabır, kişinin belirsizlik, güvensizlik, kaygı ve çaresizlik karşısında metanetini korumasına ve olaylar karşısında paniğe kapılmadan, akla uygun olarak düşünme ve hareket etme olanağı sağlamaktadır. Dolayısıyla sabır, bireyin karşı karşıya kaldığı sorunu doğru bir biçimde idrak etmesini, ilk anda fark edemediği ayrıntıları görmesini ve dikkat ederek hareket etmesini sağlamaktadır.³⁷⁹

Kur'an'da büyük sıkıntılara ve beklenmedik bir zamanda gelen kötülöklere karşı koymayı, dayanıklılığı ve cesareti anlatan sabır kavramı, zamanla halk arasında, büyük sıkıntılar ve olumsuzluklar karşısında, hiçbirşey yapmadan beklemek ve haksızlığa katlanmak şeklinde bir algıya dönüşerek³⁸⁰ teslimiyetçiliğin, tembelliğin ve acizliğin karşılığı olmuştur.³⁸¹ Bu algı biçimi kişiyi, yaşamın öznesi durumundan alıp nesnesi durumuna sokmuştur. Böylelikle kişi maruz kaldığı sıkıntılar karşısında çözüm bulmaya çalışan ve sürece yön veren bir konumdan çıkarak, meydana gelen olaylardan ve bunların neticelerinden etkilenen bir mağdur olmakta ve bu durumdaki "kader" diyerek kabullenmektedir.³⁸²

Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerin sabrı hakkında verilen örnekler ve tasavvuf ile ilgili yapıtlarda yer verilen evliyaların yaşamları ile alakalı menkıbeler, zaman zaman her iki kavramın da yalnızca onlara has olduğu sonucunun çıkarılmasına yol açmıştır. Daha korkulu bir anlayış ise sabrın yalnızca yoksulun açlığa karşı, ülkesi istila edilenlerin uğradıkları haksızlıklara karşı ve zulme uğrayanların zalimine karşı sabretmesi biçiminde algılanmış, çarpıtılmış bir kabullenme anlayışı ortaya çıkmıştır. Allah'ın sevdiği şeyleri yapmadaki ve ibadetin devamlılığındaki sabır, ya da men edilen

³⁷⁸ Recep Önal, "Kur'an'da İmanî ve Ahlakî Bir Tavr Olarak Sabır", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Sayı, 2008, s.466.

³⁷⁹ Önal, s.460-461.

³⁸⁰ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016, s.167.

³⁸¹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dinin Kur'an Dili*, (Derleyenler: Sadık Kılıç ve Lütfullah Cebeci), Akçağ Yayınları, c.IX, Ankara, 2006, s.109.

³⁸² Temel Yeşilyurt, Kadere İman Mes'elesi, "İnsan İradesi ve Kudreti İlahiyye Bağlamında Kader Mes'elesi", (Editör: İlyas Çelebi), Ensar Yayınları, İstanbul, 2011, s.104.

şeylere yaklaşmama hususundaki sabır dikkate alınmayarak anlam daralmasına uğratılmıştır.³⁸³

Gazzâlî de, “İnsan, sabırla yok etmeye muktedir olmadığı belaya sabırla memur değildir. Susamış olan insan, su varken susuzluğa sabretmesi ile emrolunmaz. Sabır, kişinin izalesine muktedir olmadığı durumlarda aranır” diyerek bu çeşit bir sabır anlayışının yanlış olduğunu belirtmektedir.³⁸⁴ Gazzâlî, Allah tarafından men edilmiş şeylere sabretmenin farz, tehlikelere karşı sabretmenin ise haram olduğunu söylemektedir. Ayrıca kişinin kendisine veya aile bireylerinden birine gelecek zarara karşı sabr etmeninde yasak ve tehlikeli olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca hor görülmeye ve miskinliğe sabır yok diyerek bu konudaki düşüncelerini dile getirmektedir.³⁸⁵

Sabrın gerçek anlamını yitirmesi tevekkül, rıza ve çalışma gibi pek çok kavramın layıkıyla yaşanılması amacıyla gerekli olan güçtenmahrum olmak demektir ki bu acizliği ve muhtaçlığı beraberinde getirmektedir. Kısacası her iki kavram da Kur'an-ı Kerim'in ifade ettiği gerçek manalarıyla, kişinin yaşamının her anında gereksinim duyduğu göz ardı edilemeyecek önemli kavramlardır. Çünkü insanlar, yaşamları boyunca güçlük ve sıkıntılarla karşı karşıya kalarak, çaresiz duruma düşmektedirler. İşte böyle durumlarda insanlar için sabır, Allah'tan bir çözüm yolu beklemek³⁸⁶, tevekkül ise, yaşamı bir güne indirip yarın kaygısından kurtulmaktır.³⁸⁷

Sebatkârlık, bir fikir, iş, ya da hedefte ısrar ve kararlılıkla durabilmektir. Sebatkârlığın temelinde, iman, sabır, azim, tevekkül ve hedefe kilitlenme gibi erdemler yer almaktadır. Gerçekleştirdiği işin önemine inanmayan kişilerde sebatkârlık bulunmaz. Çünkü sebatkârlık, aralıksız bir heyecana gereksinim duymaktadır. Heyecanın sona erdiği yerde, güç de ufuk da bitmekte, ayakta derman kalmamaktadır. Bu heyecan ise imanla meydana gelmekte ve sürmektedir. Bu sebeptendir ki imanda kuşku, büyük bir kalp hastalığı olarak görülmektedir. Girdiği yoldan dönenlerin büyük bir kısmında görülen hastalık dabu şüphe hastalığıdır. Bir işe ya da yola girerken, yeterli araştırma,

³⁸³ Berat Sarıkaya ve Zeynep Şeren, “İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, 2017, s.84.

³⁸⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.IV, 2002, s.253.

³⁸⁵ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, c.IV, 2002, s.129-130.

³⁸⁶ Kelâbâzî, s.143.

³⁸⁷ Ebû Nasr Serrâc, *el-Luma*, (çev. H. Kâmil Yılmaz), Altınoluk Yayınları, İstanbul, 1996, s.50.

sorgulama ve istişareler yapılması gerekmektedir. Fakat yola çıktıktan sonra da sebatla yol almak başarının olmazsa olmaz bir şartıdır. Sabır, sebatın bir alt grubudur. Sebat sabırlar toplamına verilen bir isimdir. Sabırsız kişiliklerde sebat ahlakının oluşması düşünülemez. Çünkü yaşam, sıkıntılar karşısında sabır ile ilerlenen bir yoldur. İnsanı sebatkâr olmaktan alıkoyan konular arasında yalnızca zorluklar yer almamakta, bunun yanında yaşamın tatları dainsanisebatkâr olmaktan alıkoymaktadır. Dini literatürde bu çeşit tuzaklara “Nefsin hevası” adı verilmiştir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) der ki:³⁸⁸

“Nefsin isteklerine uyan kişi, saman çöpü gibidir. O. her arzu rüzgârının önüne düşer, savrulur durur. Sebatlı, ihtiyatlı kişi ise dağa benzer. Bir dağ hiç esen rüzgâra değer verir mi?”

Sebatkârlığın bir diğer alt grubu, irade ve azimdir. İrade, isteklerde içten olmanın neticesinde oluşan kararlılıktır ki aralıksız olarak beslenmeye gereksinim duymaktadır. İradenin gevşemesi ise, sebatkârlık en büyük düşmanıdır. Azim ise güçlü iradenin fiil ve davranışla buluşma aşamasını ifade etmektedir. Kişiyi harekete geçirmeyen iradeye azim denmez ve belki temenni denilebilir. Temennilerle ise hiçbir sonuç elde edilemez. Temenni, içine istek karışmış beyhude bir hayalden oluşmaktadır. Sebatkârlığın ortaya çıkmasında büyük bir rol oynayan diğer yapıtaşı, tevekküldür. Tevekkül, nedenlere tevessül etmekle beraber sadece Allah'a dayanmanın ismidir. Nedenlere yaratıcılık işlevi yüklemeyen, her şeyin nedenlerden oluştuğunu düşünmeden böyle bir inançla hayata devam etmek, sebatkârlığın sürekli ümit iksiriyle beslenmesidir. Ümitsizlik hastalığı, sebatkârlığı içten içe yok eden bir kanser hücresi gibidir.³⁸⁹

Nitekim Gazzâlî, sadece sebepleri görmeyi ve onlara itimat edip dayanmayı şirk saymakta, sebepleri önemsememeyi veya onları tamamıyla bırakmayı ise dinin buyruklarına aykırı görmektedir. Biri ifrat, diğeri tefrit olan bu yaklaşımlar arasındaki orta yol ise tevekküldür. Gönül gözü açık olan kişiler tahkikli bir biçimde bilirler ki, tüm yaratılanlar kendileri gibi güçsüz ve etkisizdirler. Fakat Allah, bazen kendi kudretini, rahmetini, gazap ve tasarrufunu doğrudan doğruya, bazen de sebepler vasıtasıyla gösterebilmektedir. Dolayısıyla sebeplere yapışmak, güç ve tasarrufu ise

³⁸⁸ Adem Ergül, “Manevi Kişiliğin İnşası”, (ed. Süleyman Ragıp Yazıcılar), *Ebedi Gençlik Dergisi*, Sayı 141, 2018, s.32.

³⁸⁹ Ergül, “Manevi Kişiliğin İnşası”, s.32-33.

Allah'tan bilmek gerekmektedir. Tevekkülün gerçek anlamıda budur. Yani tevekkül, sebeplere sarılmakla bozulmamaktadır. Tevekkül, etkiyi sebeplerden bilmek ve gereksiz sebeplere başvurmak ile bozulmaktadır.³⁹⁰

Tevekkülün insana kattığı bir diğer önemli haslet ise teslimiyettir. Teslimiyet, kişinin Allah'tan bağımsız olarak başka hiçbir varlığın hiçbir güce sahip olmadığı kanaatine ulaşması sonucunda, hayatını ve ibadetini tamamen Allah'a adamasıdır. Allah'ın varlığını ve birliğini tüm kalbiyle tasdik edenkişi, doğal olarak Allah'a ve onun emirlerine teslim olması gerekmektedir. Teslimiyet, kişinin kendi âcizliğini ve Allah'a olan muhtaçlığınınanlaması ve Allah'ın ezeli kudretinin idraki içindebilerek O'na teslim olmasıdır. Kişininsonsuzsaadeti, tek olan Allah'a teslim olmasına bağlıdır.³⁹¹

Teslimiyet ise tevekkülü gerektirmektedir. Tevekkül, kişinin tüm benliği ile Allah'a güvenmesi ve ona yönelmesidir. Kişinin, güçsüzlüğünü bilip “*Allah bize kâfidir. O ne güzel vekildir.*”³⁹² demesidir. Hem bu dünyada hem de ahiret hayatında ebedi mutluluğu elde etmenin yegâne şartı Allah'a tevekkül etmektir. Layıkıyla Allah'a tevekkül eden kişi hem bu dünyada hem de öbür dünyadasaadete kavuşacaktır. Çünkü dünya işlerinde elinden geleni yaptıktan sonra gerisini Allah'a havale eden ve O'na dayanan kişi, hayatını zehir eden çeşitli kaygılardan ve stresten korunmuş olacaktır. Nitekim bir hadis-i şerifte, Hz. Muhammed: ³⁹³

“*Mü'minin başka hiç kimsede bulunmayan ilginç bir hâli vardır; onun her işi hayırlıdır. Eğer bir genişliğe (nimete) kavuşursa, şükreder ve bu onun için hayırlı olur. Eğer bir darlığa (musibete) uğrarsa, sabreder ve bu da onun için bir hayır olur.*”³⁹⁴ diyerek Allah'a tevekkül eden kişinin dünya ve ahiret mutluluğunaerişeceğini bildirmektedir.

Tevekkülün insana kazandırdığı bir diğer güzel haslet “rıza” dır. İbnü's-Serrâc'a göre rıza itirazı ve ihtiyarı terk etmektir. Allah'ın insan için olan tercihini gönül hoşluğu

³⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 2002, s.2712-2713.

³⁹¹ Mehmet Soysaldı, “Gerçek Mutluluğa Erişmenin Yolları”, *Somuncu Baba Dergisi*, Sayı 172, 2015, s.72.

³⁹² Âl-i İmrân, 3/173.

³⁹³ Soysaldı, s.73.

³⁹⁴ Müslim, Zühd, 64.

ile kabul etmektir. Rıza, Allah’a hem kalben gizli hem de dil ile açıkça teslim olmaktır. Başlangıcı makâmlardan, sonu hâllerdendir. Çünkü rıza tevekkülün nihayetidir.³⁹⁵

2.3.3.2. Toplumsal Yansımaları

Gazzâlî, eserlerinde tevekkülün toplumsal etkilerine doğrudan değinmemekle birlikte toplumun selameti açısından, çocuklara küçük yaşlardan itibaren islama uygun dini tutum ve davranışların kazandırılması ve ahlaki değerlerin öğretilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Bir başka ifadeyle Gazzâlî daha çok tevekkülün bireysel etkilerinden söz etmiş ve insana kazandıracığı hasletler sayesinde topluma olan olumlu yansımalarından söz etmiştir. Gazzâlî haset, riya, büyüklenme, kendini beğenme, gıybet, aşırı derecede dünyaya bağlılık, dünya sevgisi gibi durumları kalbin hastalıkları olarak sıralamıştır.³⁹⁶ Bu hastalıklara sahip olanların topluma faydalı olamayacağı aşıkardır. Bu bağlamda çocukların Allah sevgisi, tefekkür ve takva gibi ahlaki değerler ile yetiştirilmesi onların kalplerini tevekkül inancı ile dolduracağı gibi topluma ve insanlığa faydalı bireyler olmalarını da sağlayacaktır.

Tevekkülün tersi tekebbür, istiğna ve ümidi kesmedir. Bu üç davranıştan ilk ikisi, insanın varlık nedeni olan yüce Allah’a ihtiyacının olmadığı, kendi gereksinimlerini karşılayacak özellikte olduğu düşüncesine kapılması; sonuncusu da varlığını O’nun iradesi ile sürdürdüğüne dair güvenini kaybetmesidir. Her üçü de İslam’da kötülenmekte ve kabul edilmemektedir. İstiğna ve tekebbür; nefsin, hislerin ve aklın coşmuş hâli iken ümidi kesme, inancın ve hislerin çökmüş vaziyetidir. Allah imân sahiplerine, kendisinden ümit kesmemelerini tavsiye etmiştir.³⁹⁷ Müslümanın ümidi, Allah’a güvenmek ve ahiret ümidiyle pekişmektedir. İstiğna ve tekebbür, tüm dönemlerin iyileşmez illeti olup kişinin Allah’a bağlanmasına engel olmakta ve toplumun yapısını bozmaktadır. Bozulmuş olan toplumda ise can emniyeti kalmamakta ve insanların birbirine olan güvenleri kökten sarsılmaktadır.³⁹⁸

Müminliği tevekkül inancı sayesinde daima bir güven hissi duymakta ve sükûnet içerisinde yaşamaktadır. Çünkü bu inancı sayesinde Allah’ın desteğini aldığını,

³⁹⁵ İbnü’s-Serrâc, *Teşvîkü’l-Ervâh ve Miftâhu’l-İrbâh*, vr. 73b-74b.

³⁹⁶ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Bidâyetü’l-Hidâye*, Mektebetü’t-Tevfikiye Kahire, c.III, 2004, s.3-60.

³⁹⁷ Zümer, 39/53.

³⁹⁸ İsmail Çalışkan, *Güven Toplumunun Kur’anî Temelleri*, 35-55. İçinde: Hz. Peygamber ve Güven Toplumu. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 1326 - Halk Kitapları: 300, Ankara, 2017, s.40-41.

gözetimi ve himayesinde olduğunu bilmektedir. Tüm davranışlarında Allah'ın rızasını umarak O'na yönelmektedir. Bu kuvvetli moral ile Allah'ın, kendisinin yanında olduğuna ve kendisine yardım edeceğine inanmaktadır. Ona güven ve sükûnet kazandıran da budur. İşte bu güven ve sükûnet, kişinin dünya ile alakalı korkularının üstesinden gelmesine yardımcı olmaktadır. O ölümden, yoksulluktan, kazandıklarını yitirmekten ve sıkıntılardan korkmamaktadır. Çünkü onun inancı, Allah'ın her şeyi dilediği, takdir ve idare ettiğini kendisine fısıldamaktadır. İşte böyle iman sahibi kişilere güvenli bir yaşam vaadi verilmiştir.³⁹⁹

Tevekkül inancıbeveynlerin şahsında ailede kesinlikle olması gereken hasletlerden birisidir. Çocukların ebeveynlerinden miras alacakları şeylerin en başındatevekkül inancıgelmektedir. Çocuklarınsarsılmaz bir Allah inancı ile yetişebilmesi ve her koşuldaAllah'ın yardımına koşacağıhissiyle büyüyebilmesi için tevekkül çocuk yetiştirmede büyük bir öneme sahiptir. Her anında onun yanında olan ve her sıkıntıda onun yardımına koşacak olan bir Allah bilinci çocuğun özgüvenini artırarak daha başarılı ve topluma daha yararlı bir fert olmasını sağlayacaktır.⁴⁰⁰

Tevekkül inancıyalnızca insan ile Allah arasındaki ilişkiyi etkilememekte bunun yanıdatoplum içindeki insanlarınbirbirleri ile olan ilişkilerini de etkilemektedir. Şöyle ki Allah'a gerektiği gibi tevekkül eden bir kimse güzel hasletlere sahip olacağından diğer insanlar ona güven duyacaktır. Yani tevekkül inancı güven toplumunun oluşumunda büyük bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte tevekkülün toplumsal açıdan daha birçok faydası bulunmaktadır. Buna göre tevekkül, toplum içinde eşitlik,hak ve adaletin sağlanmasına katkı sağlar; toplumsal olarak insanları daha duyarlı hale getirir; milli birlik ve beraberlik duygu ile düşüncelerini geliştirir; toplumsal kaynaşma ve dayanışmayı arttırır; toplumsal yardımlaşma ve paylaşmayı arttırır; toplumda hoşgörü, merhamet ve vicdan kavramlarını yayar; toplumda adalet, özgürlük, eşitlik gibi kavramların yerleşik hale gelmesini sağlar; sosyal ekonomik düzeni sağlar; çıkarıcılık, yalancılık, dolandırıcılık, sahtecilik ve birçok ifsat suçlarının bitmesine neden olur.⁴⁰¹

³⁹⁹ M. Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, (çev. H. Aydın),: Fecr Yayınevi, Ankara, 1998, s. 235-239.

⁴⁰⁰ İbrahim Türkan, "Tevekkülün Çocuk Yetiştirmedeki Yeri", *İlim Dini Düşünce ve Kültür E-dergisi*, Sayı 24, 2017, s.14.

⁴⁰¹ Emin H. Sert, "Kur'an-ı Kerim Işığında Güven Duygusunun Kaynağı Olarak Müslümanlık Bilinci", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, 2008, s.203-204.

Allah'a samimi bir şekilde ve olması gerektiği gibi tevekkül edenler, her şerde bir hayır var diyerek, Allah'a dayanmakta, nefesine uymadan sadece Allah'a kulluk ederek manevi sağlığını korumakta, inancı sayesinde toplumsal ve dünyevi vazifelerini hak ve hukuka uygun olarak yerine getirmekte, kalbini kibir, tecessüs, nemmâmlık, su-i zan, bencillik, kıskançlık ve gıybet gibi kötü huylardan arındırmaktadır. Mümin şeytanın kuruntularına kulak asmadan dünya hayatındaki yolculuğuna devam etmekte, gerçek tevekkülün kendisine kazandırdığı güzel hasletler ile insanlara örnek olmakta ve içinde yaşadığı topluma görevlerini dürüst bir şekilde yaparak faydalı olmaktadır.⁴⁰² Kalbinde gerçek tevekkül inancı taşıyan insanlar toplumsal olaylar karşısında daha duyarlı olmaktadır. Çünkü gerçek tevekkülün ne olduğunu kavramış olan kişiler Allah'ın kaza ve kader anlayışını da tam olarak idrak etmişlerdir. Böyle bir tevekkül anlayışının egemen olduğu toplumlarda herkes birbirinin gönlünü hoş etmeye ve üzüntüsünü gidermeye çalışmaktadır. Bu tip toplumlarda insanlar bir bütün olarak haksızlığa karşı çıkmakta, zulmü alkışlamamaktadır. Çünkü insanlar Allah'ın kader anlayışının zalime sabır göstermek ve onlara boyun eğmek olmadığını bilmektedir. Bu tip toplumlarda insanlar mağdur olmamakta ve yoksulluk çekmemektedir. Çünkü insanlar gerçek tevekkülün hakların gaspı karşısında sabır göstermek olmadığını bilmektedir. Bu durumu fark eden Akseki, "Bizde sabretmek deyince, çok defa zayıf ve aciz olmaya yakın bir şey anlaşılır. Sabretmeyi mahkûmiyete, miskinliğe, hakarete ve haklı haksız üzerimize isnat edilen insani onurumuzu zedeleyecek olan suçların tümüne sabretmek ve bunlara kayıtsız kalmak sananlar ve böyle şeylere sabretmekle gelecekte ödüllendirileceğini umut edenler çoktur. Hâlbuki bunlar sabretmek değil, hor görülmeye katlanmaktır ve çok kötü bir şeydir" diyerek sabır hususundaki yanlışlıklara dikkat çekmiştir.⁴⁰³

⁴⁰² Ahmet Türk, *Var Olan Gerçek Var oluş Gerçeği*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2009, s.65.

⁴⁰³ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini- İtikad, İbadet ve Ahlak*, No: 31/16,.; Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1969, s.255.

SONUÇ

İslam dini, tevekkülü insan ömrünün bütünü içinde ele almış ve bilhassa hadis ve sünnetler aracılığıyla her yönüyle hayatın her safhasına işlenmiştir. Bu yönüyle tevekkül anlayışının en açık ve anlamlı örneklerine şüphesiz peygamberlerin hayatlarında rastlanacaktır. Hz. Eyüp, Hz. İbrahim, Hz. Muhammed ve nice peygamberler ve Allah dostları pek çok baskı, zulüm ve dert ile sınanmış, ancak hiçbirisi Allah'tan gelecek yardım hususunda ümitsizliğe kapılmayarak tam bir tevekkül ile Allah'a bağlanmışlardır. Kur'an-ı Kerim de sıklıkla bahsedilen mücadeleleri ve gösterdikleri tevekkül ile iman ve tevekkülün sadece manevi yönüyle sınırlı olmadığını, davranışlarına ve günlük hayatlarına da yansıtarak fiili olarak tezahürlerini en mükemmel haliyle yaşadıkları topluma ve gelecek nesillere örnek olarak sunmuşlardır.

Bu bağlamda müminin ve İslam toplumunun sosyal yaşamında vazgeçilmez bir konumda bulunan tevekkül kavramı için de dinin en güzel timsalleri olan Peygamberlerimizin düşünce ve davranışları örnek alınarak tevekkül anlayışı hayatın tüm alanlarına yansıtılmalıdır. Öyle ki, Yaradan'ı kendisine vekil kılmakla, bir başka yaratılmışı vekil kılmak arasında çok mühim bir fark mevcuttur. Bir yaratılmışı insanı vekil kılan kişi, hiçbir fiil ve harekette bulunmayarak her şeyi vekiline yaptırır. Allah Teala'yı kendisine vekil kılan insan ise, kalben ve ruhen Allah'a dayanır ve O'na güvenir, ancak işi bizzat kendisi yapar.

Aksi takdirde insanın başına gelen bela ve musibetleri çaresiz bir şekilde karşılaması, onlara karşı herhangi bir tedbire başvurmaması, kötülük ve zulümlere sessiz kalması, mücadele etmemesi şeklinde anlaşıyorsa, İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve sünnetin tevekküle yüklediği manaya aykırı bir tutum sergilenmiş olur.

Zira tevekkülü, mana olarak tevekkül kavramını yanlış algılayanlar, işi de Allah'ın yapmasını beklemişlerdir. Bu yanlış algı, Müslüman toplumlarında tembelliğe yol açarak Müslümanların yoksullaşmasına, gerilemelerine ve başkalarına muhtaç duruma

gelmelerine sebebiyet vermiştir. Netice itibariyle İslam düşünce ve sosyal hayatındaki Dört Halife döneminde filizlenen ve akabinde gittikçe artan bu tarz anlam kaymaları, Kur'an-ı Kerim ve Sünnete aykırı yorum ve tanımlamalar İslam toplumunu farklı ve sapkın yönelişlere sürüklemiş ve bu bozulma bilhassa kavramlarda kendisini oldukça göstermiştir. Yaşanan bu bozulmalar çalışmamızın temelini oluşturan tevekkül kavramında da oldukça güçlü olarak gözlemlenmiş, toplumda yaşanan dönüşümler neticesinde tembellik, çalışma, gayret ve mücadeleden vazgeçmişlik, kötülük ve zulme boyun eğiş yaygınlaşmaya başlamış ve başta Gazzâlî olmak üzere dönemin âlimlerini toplumun bu sorununa yönelik çözüm arayışına sevk etmiştir.

İslam düşüncesi tarihinde vazgeçilmez ve özel bir konuma erişen Gazzâlî, pek de uzun sayılmayacak ömründe birçok konu ve alanda telif etmiş olduğu görüş ve eserleri ile içerisinde bulunduğu çağı ve toplumu oldukça iyi tanıyan bir sosyolog, doğumundan ölümüne kadar geçirdiği psikolojik evreleri iyi derecede gözlemleyebilen ve yeteneklerini süzebilen bir psikolog, marifetli bir hukuk insanı, siyaset ve ahlak bilimcisi, klasik felsefe literatürüne vakıf bir filozof, kelam ilminde özgün bir rehber, tasavvufa gönül vermiş bir sufi ve çağının bilimsel ve fikri değişim ve gelişmelerini özümseyip karakterine ve eserlerine yansıtabilmiş bir âlim profili sergilemektedir. Her ne kadar sosyal bilimler başta olmak üzere birçok farklı alanda çalışma ortaya koymuş olsa da öncelikle din âlimi kimliği ile anılmak isteyen Gazzâlî, hayatı boyunca bu yönü gerek eserlerinde gerekse düşünsel mirasında ağır basmıştır. Hayatı, görüşleri ve eserleri kapsamlı bir şekilde incelendiğinde bir yandan hakikate yönelik kişisel bir arayışı bir yandan da toplumun zamanla bozulan yanları düzeltmeye, değiştirmeye ve geliştirmeye yönelik bir ihya düşüncesi karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda ayetler ve hadisler ışığında çalışmamızda da belirtmiş olduğumuz üzere çok yönlü kişiliği ile tevekkül kavramını yeniden işlemeye çaba harcamış olan Gazzâlî'nin bu tavır ve yaklaşımı şüphesiz tevekkül anlayışına da yansımıştır.

İlmi arayışını, akıl ve bilginin bir neticesi olarak hikmetle başlatan Gazzâlîbelirli ahlaki ilkeler yönünden incelemekte, akabinde ise güdü ve isteklerin dengelenmesi ile birlikte ulaştığı ilmi değeri hem benlik olarak özümsemekte hem de hayata ve topluma yansıtarak gerek kendisini gerekse kâinatı ve Yaratıcısını tanıma adına bir aracı kılmaktadır. Bu minvalde tevekkül anlayışında da ilmi arayışını devam ettiren Gazzâlî, dünya-ahiret dengesini de gözeterek kader ve kaza olgularından uzaklaşmadan sebepleri

icra etmenin, neticesine ise rıza göstererek Allah'a tevekkül etmenin yöntem ve mahiyetini, hikmetlerini açıklayarak Kur'an-ı Kerim ve sünnet odaklı olarak gerek yaşadığı döneme gerekse halen çağımıza sunmaya devam etmektedir.

Tezimizde ulaşılan bir diğer husus olarak ise tevekkül kavramlarının asli manası itibariyle tevhid ve iman kavramları ile de oldukça yakın ve derin bir ilişki içerisinde olmasıdır. Zikredilen bu kavramlar kalbe dönük bir fiiliyet arz ettiği için netice olarak bir hâli yansıttığını da açıkça belirtebiliriz. Söz konusu hâle erişmede ise birey ve toplumların Allah inancı ve Yaratıcı tasavvurları mühim önem arz etmektedir. Nitekim iman ve inanç kavramları insanların tutum ve davranışlarına, yaşayışına etki etmekte, bu yönüyle tevekkülün de insan hayatının her safhasında bir ilke olarak yansımaları temin etmektedir. Çalışmamızda da belirttiğimiz üzere teklife muhatap olan insanın dinini ve Rabb'ini hakiki olarak bilmesi, tanıması, sorumluluklarının sağlıklı bir biçimde davranışlara dönüştürülebilmesi için Kur'an-ı Kerim ve sünnette işlenen temel dini esas ve kavramların asli manaları ile anlaşılması gerekmektedir. Zira olası bir aksi durumda tarafımıza iletilmek istenen mesajlarda anlam bozulmaları ve sapmalar meydana gelmekte ve İslam dininin temel aldığı inanç ve yaklaşımdan uzaklaşmaktadır. Bu yönüyle gerek tevekkül kavramı gerekse İslami düstur ve esasların toplumlara benimsetilmesi ve davranış olarak yerleşebilmesi amacıyla Allah inancı ve tasavvurların Kur'an-ı Kerim ve sünnet odaklı olarak insanlara aktarılması kritik bir eşik olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu aşamanın sağlıklı bir şekilde aşılabilmesi için ise Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Kur'an-ı Kerim gibi temel kaynakların akabinde İmam-ı Gazzâlî gibi alimler bizler için en önemli rehber konumunda olup, görüş ve eserleri tevekkül başta olmak üzere temel kavram ve esasların benimsenmesi adına tüm insanlığa kaynak teşkil etmekte, hakikate ulaşmada bilhassa Gazzâlî'nin tevekkül anlayışı zihin ve kalplerimize esaslı bir kapı aralamaktadır. Zira bilinmelidir ki tevekkül anlık bir durum değil, daimî ve çok yönlü bir inanç hâlidir.

Sonuç olarak içinde yer aldığımız çağdaş dünyanın pratik yaşamımıza pek çok olumlu yönü yansıtmakla birlikte, bilhassa yeni nesiller açısından pek çok olumsuz neticenin de meydana geldiğine şahit olmaktayız. Gençlik başta olmak üzere modern insanın içine sürüklendiği psikolojik çıkmazlar, bunalım ve buhranlar onları tehlikeli ve yanlış yollara yönlendirmekte, hayatın dert ve sıkıntıları, stresi insanları kötü alışkanlıklara, tükenmişlik hissine, hatta zaman zaman intihara kadar sürükleyebilmektedir. Bu

bağlamda sosyal, kültürel ve psikolojik bozulmalar yaşayan toplumların kalp gözüne ve manevi dünyasına hitap edebilmenin bir yolu olan, gerçek manasından uzaklaştırılmamış, Kur’ani düşünce ve yorumdan koparılmamış, birey ve toplumda dünya-ahiret dengesini gözetken tevekkül anlayışının gençlik başta olmak üzere insanlığın gündemine yeniden ve sağlıklı bir şekilde getirilmesi çağımızın kronikleşmiş birçok sorununa etkili bir çözüm olacaktır.

Bu minvalde gerek dini yaşamda gerekse sosyal, kültürel, toplum psikolojisi ve eğitim gibi alanlarda, nesillerin yetiştirilmesi aşamasında Gazzâlî’nin görüş ve eserlerinin daha yoğun, sağlıklı ve sistemli olarak tetkik edilmesi bu çözüme büyük kolaylık ve katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdülbaki, Muhammed Fuad. *El Muceml Müfehres Li Elfazil Kur'anil Kerim*, Çağrı Yayınları İstanbul, 1984.
- Abdülcebbâr, Kâdî. *Şerhü''l usuli''l-Hamse*, (Emeği Geçen: Abdülkerim Osman), Mektebetü'l Vehbe, Kahire 1996.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Pozitif Matbaası, Ankara 2001.
- Akıncı, Âdem. "Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 9, 2005, s.7-24.
- Akseki, Ahmet Hamdi, *İslam Dini- İtikad, İbadet ve Ahlak*, No: 31/16,: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1969.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Ahlâk Dersleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016.
- Akto, Akif. "Allah - İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, 2016, s.885.
- Âmîdî, Seyfeddin. *Ebkar''l-Efkar fi usuli''d-Din*, Dârü'l-Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 1424.
- _____, *İslam Dini- İtikad, İbadet ve Ahlak*, no: 31/16, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1969.
- Alston, William P. *Revelation and Miracle", Religious Belief and Philosophical Thought: Readings in the Philosophy of Religion*, W.P Alston, New York 1963.
- Altıntaş, Ramazan. "Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri", *Dini Araştırmalar*, Cilt 3, Sayı 7, Mayıs-Ağustos 2000.
- Arslan, Ali. *Kimya-yı Saadet*, Hikmet Neşriyat Yayınevi, İstanbul 2004.
- Arslan, Hulusi. "Mehmet Akif'in Kader ve Tevekkül Anlayışı", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, 2014, s.11-27.
- Aydın, Hayati. "Kur'ân'da İrâde-Azm ve Tevekkül", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı 22, 2008, s.59-79.

- _____, “The Understanding of jinn in the Religious Resources and Culture”, *Cumhuriyet Theology Journal*, Cilt 21, Sayı 3, 2017, s.1623-1670.
- Bahadır, Abdülkerim. *İnsanın Anlam Arayışı ve Din: Logoterapik Bir Araştırma*, İnsan Yayınları, İstanbul 2002.
- Baitenova, Nagima J. (2011). İmâm Gazzâlî’nin Hayatı ve Yaratılış Hakkındaki Düşünceleri, 79-89. İçinde: 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî (Eds: İlyas Çelebi). M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 271, İstanbul.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed. *et-Temhid fi ’r-Red ale’l-Mülhideti’l-Muattıla*, (thk: Mahmûd Muhammed Hudayri),: Dârü’l-Fikri’l-Arabi, Kahire 1947.
- _____, *el-İnsaf*, (Tahk. M.Zahid el-Kevseri), el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türas, Kahire 1993.
- Beydavî, Abdullâh b. Ömer. *Envarü’t-tenzil ve Esrarü’t-te’vil*, (Muhammed Muhyiddin El-Asfar), Darü'l-Ma'rife, Beyrüt 2013.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Kitabu Esma ve Sıfat*, Dârül-Kütübül ilmiye, Beyrut 1984.
- Bozkurt, Ömer. “Problem ve Tartışmalarıyla Gazzâlî ve İbn Rüşd’e Göre İmkân Meselesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1, 2009, s.140-141.
- Ceyhan, Semih. (2011). Tasavvufun Doğuş Devrini Anlamada Anahtar-Kavram Olarak Zühd’ün Hakikati ve Dereceleri: Gazzâlî Yaklaşımı, 458-470. İçinde: 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî (Eds: İlyas Çelebi). M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 271, İstanbul.
- Craig, William Lane. *The Cosmological Argument from Plato to Leibniz*, The Macmillan Co., London 1980.
- Cürcani, Seyyid Şerif. *Kitabü’t-Ta’rifat*, Dârü’l İrşâd, Kahire, 1991.
- _____, *Kitâbü’t-Ta’rifât*, (Çev. Muhammed Abdurrahman), Darü'n-Nefâis, Beyrut 2003.
- Çağrııcı, Mustafa ve Hökelekli, Hayati. *İrade*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- Çağrııcı, Mustafa. *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1982.
- _____, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1989.

_____, *Gazzâlî*, XIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

_____, *Tevekkül*, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2012.

Çalışkan, İsmail. (2017). Güven Toplumunun Kur'anî Temelleri, 35-55. İçinde: Hz. Peygamber ve Güven Toplumu. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 1326-Halk Kitapları: 300, Ankara.

Çam, Ömer. *Kur'an'ın Gözyaşları*, Cinius Yayınları, İstanbul 2013.

Çelik, Ömer, Murat Kaya, Mustafa Öztürk, *Üsve-i Hasene*, Erkam Yayınları, İstanbul 2006.

Çelik, Ömer. Hakk'ın Daveti Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsiri, Erkam Yayınları, İstanbul. 2013.

Dede, Gülhan, Hicret Ravza Aytemiz, Merve Karaca, Mervenur Güner, Ravza İmamoğlu, Zülal Duru, "Tevekkül", *Konak Sağlık ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, 2019.

Dumlu, Ömer. Kur'an'da Salah Meselesi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.

Dünya, Süleyman. *İmam Gazzâlî ve İman-Küfür Sınırı*, (Çev. Ahmet Turan Arslan), Risâle Yayınları, İstanbul 1992.

Ebû Hanife. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri: el-Fıkhu'l-Ebsat*, 9. Baskı, (Çev. Mustafa Öz), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.

_____, *El-Alim ve'l-Müteallim*, (Çev. Abdülvehhab Öztürk), Şamil Yayınları, İstanbul 2019.

Ebussuûd Efendi. *Ebussuûd Tefsiri*, (Çev. Ali Akın), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2006.

Edwards, Paul. "The Encyclopedia of Philosophy", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 29, No. 4, 1968, s.616-622.

Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatler*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.

Erdem, Engin. *İlâhi Ezelilik ve Yaratma Sorunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006 (Doktora Tezi).

Erdoğan, Ayşegül. *Adımlar*, Damla Ofset, Konya 2005.

- Erek, İlim Esra. “Gazzâlî’nin Descartes’a Olası Etkileri Üzerine”. *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*; Cilt 10, Sayı 2, 2017, s.111-126.
- Ergül, Adem, “Manevi Kişiliğin İnşası”, (ed. Süleyman Ragıp Yazıcılar), *Ebedi Gençlik Dergisi*, Sayı 141, 2018.
- Ersoy, Mehmet Akif. *Safahat*, (Derleyici: M. Ertuğrul Düздаğ), Nesil Yayınları, İstanbul 2007.
- Frankl, Viktor Emil. *İnsanın Anlam Arayışı*, (Çev. Selçuk Budak), Öteki Yayınevi, Ankara 2000.
- Garden, Kenneth. “Zirveden İniş: Gazzâlî’nin Otobiyografik Eserleri ve Yazıldıkları Bağlam Üzerine Bir Değerlendirme”, (Çev. Abdullah Özkan), *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı 35, 2005, 187-207.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Risâletü’l-Ledünniyye (Mecmûatü Resâil)*, thk. İbrahim Emin Muhammed, Mektebetü’t-Tevfikîyye, Kahire 1910.
- _____, *el-İktisâd fî’l-İ’tikâd*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1962.
- _____, *Mişkâtü’l-Envâr*, (thk. Ebu’l-alâ Afifi), Dâru’l-kavmiyye, Kahire 1964.
- _____, *İhyâ-u Ulûmi’d-Dîn*, Müessesetü’l-Halebî, Kahire 1967.
- _____, *Kırk Esas (el-Erbâin Fî Usûliddîn)*, (Çev. Yaman Arıkan), Eskin Matbaası, İstanbul 1970.
- _____, *İtikad’da Orta Yol*, (Çev. Kemal Işık), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.
- _____, *Meâricü’l-Kuds (Mukaddes Merdivenler)*, (Çev. Yaman Arıkan), Eskin Matbaası, İstanbul 1971.
- _____, *Esmâ-i Hüsnâ*, (çev: M. Feriştat), Feriştat Yayınevi, İstanbul 1972.
- _____, *Minhacü’l Abidin (Abidler Yolu)*, (Çev. A. Bayram ve M. Çöğenli), Çile Yayınevi, İstanbul 1981.
- _____, *Meâricü’l-kuds, fî Medârici Marîfeti’n-nefs*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1981.
- _____, *İlcamü’l-Avam an ilmi’l-Kelâm*, (Nşr: Muhammed Mutasım Billah Bağdadî), Darü’l-kitabi’l-Arabî, Beyrut 1985.

- _____, *Mizânü'l-Amel*, Darü'l-Hayr, Beyrut 1986.
- _____, *Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam Ve'z-Zendeka*, (Nşr: Riyaz Mustafa el-Abdullah), Darü'l-hikme, Dimaşk 1986.
- _____, *İlcâmü'l-Avam an ilmi'l-Kelam (Halkın Kelâmî Tartışmalardan Korunması)*, Çev. Dursun Sabit Ünal, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, İzmir 1987.
- _____, *Minhâcü'l-Âbidîn*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1989.
- _____, *Kimyâ-i Saâdet*, (Çev: Faruk Meyan), Bedir Yayınları, İstanbul 1990.
- _____, *Vasiyetname*, (Çev. Ahmet Faik Arslantürk), Sahaflar Kitap Sarayı Yayınevi, İstanbul 1991.
- _____, *Minhacü'l Abidin*, (nşr. Muvaffak Fevzi el-Cebr), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994.
- _____, *El-Munkizu Min-ad-Dalâl*, (Çev. Hilmi Güngör), MEB Yayınları, İstanbul 1994.
- _____, *Mışkâtü'l Envâr*, Bedir Yayınevi, İstanbul. 1994.
- _____, *el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ*,: Matbaatu's-Sabah, Dimeşk 1999.
- _____, *el-Kesf ve't-Tebyin*, Mecmûatü Resâil, Beyrut 2000.
- _____, *el-Münküzü mine'd-Dalâl*, Mecmûatü Resâil, Beyrut 2000.
- _____, *er-Risâletü'l-Ledünniye (Mecmûatü Resâil)*, Darü'l-hayr, Beyrut 2000.
- _____, *Minhâcü'l-Âbidîn ilâ Cenneti rabbi'l-Âlemin*, (thk. Mahmud Mustafa Halâvî), Darü'l-hayr, Beyrut 2001.
- _____, *İhyâ-u Ulûmid-Dîn*, (Çev. Ahmet Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul 2002.
- _____, *Kitabu'l-Erbain fî Usuli'd-Din*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- _____, *Bidâyetü'l-Hidâye*, c.III, Mektebetu't-Tevfikiye, Kahire 2004.
- _____, *Tevhid Akidesinin Esasları*, (Tehzip ve tekmil: Abdulhalık Duran), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2004.
- _____, *Dinde Kırk Prensip*, (Tehzip ve tekmil: Abdulhalık Duran), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2004.

- _____, *Yol Gidenlerin Kılavuzu ve Arayanların Bahçesi*, (Tehzip ve tekmil: Abdulhalık Duran), Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2004.
- _____, *Filozofların Tutarsızlığı*, (Çev. Mahmut Kaya ve Hüseyin Sarıoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, (Nşr. Muhammed Vehbî Süleymân), Üsâme Amûre, Dârü'l-fikr, Dımaşk 2006.
- _____, *el-Münkiz (Mecmuatu'r-Resail)*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 2006.
- _____, *Tasavvufun Esasları*, (Çev. Ramazan Yıldız), Şâmil Yayınevi, İstanbul 2009.
- _____, *Filozofların Tutarsızlığı*, (Nşr. ve Ter. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, *El-İktisadî'l-İtikad - (İtikatta Orta Yol)*, (Nşr. ve Ter. Osman Demir), Klasik Yayınları, İstanbul 2012.
- _____, *İslam'da Müsamaha - Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam Ve'z-Zendeka*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, (Çev: Ali Arslan), Merve Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, (Çev. Mehmet A. Müftüoğlu ve Fikri Yavuz), Çelik Yayınevi, İstanbul 2016.
- _____, *Tevhid ve Tevekkül*, (Çev. Vanlı Mustafa Efendi ve Osman Yolcuoğlu), Ehil Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Geçtan, Engin. *İnsan Olmak*, Metis Yayıncılık, İstanbul 1983.
- Geylani Abdülkadir. *Sırru'l-Esrâr*, (Çev. Mehmet Eren), Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Gökcan, Mansur. "Tasavvufta Tevekkül Anlayışı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 1, 2018, s.131-165.
- Griffel, Frank. (2010). The Cambridge Companion to Muhammad Muslim. In: Philosophers', Rationalist Explanation Of Muhammad's Prophecy. (Ed. Jonathan E. Brockopps), Pennsylvania State University.
- Gümüshânevî, Ahmed Ziyâüddin. *Mizânü'l-İrfân*, İstanbul 1907.
- Günay, Ünver. *Gazzâlî'nin Toplum Görüşü*, Erciyes Üni. Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazzâlî Tebliğleri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1988.

- Güngör, Erol. *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1998.
- Hakkı, İbrahim. marifetnâme, 4.Baskı, (Çev: Turgut Ulusoy), Elif Ofset, İstanbul 1978.
- Harrâz, Ebu Said. *Kitâbu's-Sıdk Doğruluk Kitabı*, (Haz. Himmet Konur), Rağbet Yayınları, İstanbul 2014.
- Hasan b. Süfyân. *Kitabü'l-Erbain*, Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 2008.
- Hatip, Abdülaziz. *Tevekkül mü, Tembellik mi?İslam'da Tevekkül ve Çalışma*, Nesil Yayınları, İstanbul 2006.
- Hökelekli, Hayati. *İnsani Değerler*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2013.
- Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfü'l-mahcûb*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1996.
- Işık, Harun. *Maturidi'ye Göre Kaza ve Kader*, T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011 (Doktora Tezi).
- Izutsu Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, (Çev Selahattin Ayaz), 5. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul 2013.
- İbn Faris. *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, Darul Kütübil-İlmiyye, Beyrut 2011.
- İbn Fûrek. *el-İbâne an Turuki'l-Kâsidîn-Tasavvuf Istılahları*, (Çev. Ahmet Yıldırım, Abdulgaffar Aslan), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Manzûr. *Lisânu'l-Arab*, Dâru sâdır, Beyrut 1990.
- İbnü's-Serrâc. *Teşvîkü'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh*, Süleymaniye Ktp., Amcazade, no: 272, 316 vr. (1315a).
- İbrahim, Coşkun, *İlahi Adalet ve Engelli Bireyler*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2016.
- İsfahânî, Râğıb. *el-Müfredat fî Ğaribi'l-Kur'ân*, Çaphane-i Haydari, Tahran 1954.
- _____, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Daru'lKalem, Dımeşk, 1996.
- _____, *el-Müfredat fî Ğaribi'l-Kur'ân*, (tahkik: Muhammed Halil İtani),: Darü'l-Ma'rife, Beyrut 2010.

- Kandemir, Ahmet Mekin. “Te’vil ve Tekfir Kuramı Çerçevesinde Gazzâlî’nin Toplumsal Barışa Katkısı”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Cilt 15, Sayı 2, 2017, s.343-361.
- Kara, Mustafa. *Dervişin Hayatı Sûfinin Kelâmı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.
- Karaca, Faruk. “Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 14, 1999, s.227-243.
- Karagöz, İsmail, Mehmet Canbulat, Fikret Karaman ve İbrahim Paçacı. *Tevekkül*, Dinî Kavramlar Sözlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- Karaman, Hayreddin, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadrettin Gümüş. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Cilt I, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 2016.
- Karaman. Fikret. “Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, 1996.
- Karataş, Kasım ve Baloğlu, Mustafa. “Tevekkülün Psikolojik Yansımaları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, 2019, s.111-118.
- Karlığa, H.Bekir. *Gazzâlî'nin Eserleri*, c.XIII, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul 1996.
- Kaya, Mehmet Ali (2007). Tevekkül.
<https://www.yeniasya.com.tr/2007/09/07/yazarlar/malikaya.htm> (Erişim tarihi: Ekim 2019).
- Kayadibi, Fahri. “Sosyolojik Açıdan İslam Dini ve Çalışma İlişkisi”, *Istanbul Journal of Sociological Studies*, Sayı 30, 2011, s.31-51.
- Kazvini, E.K. *Muhtasaru Şuabi'l-İman*, 2. Baskı, (Çev. Hanifi Akın, Derleme: İmam Beyhaki), Polen Yayınları, İstanbul 2016.
- Kelâbâzî. *et-Taarruf li Mezhebi ehli't-Tasavvuf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, (haz: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
- Kılıç, Recep. *Din ve Ahlâk Felsefesi*, Yayın No: 26. Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2009.

- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *elCâmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, (Thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfeş), Dâru'lKütübi'l-Mısriyye, Kahire 1964.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risâlesi*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.
- Leaman, Oliver. "Gazzâlî ve Eş'ariyye", (Çev. Yaşar Türkben), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 31, 2009.
- Macit, Muhittin. "İmkân Metafiziği Üzerine- Gazzâlî'nin Felsefî Determinizmi Eleştirisi", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, Sayı 3, 1997.
- Mansûr, Hallâc. *Kitâbu't-Tavâsîn*, (Neşr. Louis Massignon), Paris 1975.
- Mâtürîdî. *Kitâbu't-Tevhid*, (Haz. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi), İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2005.
- _____, *Te'vilatu'l Kur'an*, Cilt II, (Çev. Ahmet Vanlıoğlu ve Bekir Topaloğlu), Mizan Yayınevi, İstanbul 2005.
- Mâverdî. *en-Nüket ve'l-uyûn tefsiri'l-Maverdî*, Cilt I, (Thk: es-Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1992.
- Muhâsibî, Hâris b. Esed. *Kalb Hayatı er-Ri'aye*, (Çev. Abdulhakim Yüce), Çağlayan Yayınları, İzmir 2000.
- Nasif, Şeyh Mansur Ali. *Et-Tâc El-Câmiu'l Usûl fî Ehâdisi'r Resûl*, Dârü'l Fikr, Kahire 1980.
- Necati, M. Osman. *Kur'an ve Psikoloji*, (Çev. H. Aydın), Fecr Yayınevi, Ankara 1998.
- Nedvi, S.Süleyman. *Asrı Saadet Peygamberimizin Tebligat ve Talimatı*, (Çev: Ali Genceli), Sebilürreşad Neşriyat Bürosu, İstanbul 1970.
- Okhan, M. Ali. *İmam Gazzâlî*, Gayret Yayınevi, İstanbul 1964.
- Oral, Osman. "Akâid ve Kelâm İlmi Açısından İmânın Kısımları, Derecesi ve Rükünleri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 13, 2015.
- Orman, Sabri. *Gazzâlî*, İnsan Yayınevi, İstanbul 1986.
- Önal, Recep. "Kur'an'da İmanî ve Ahlakî Bir Tavır Olarak Sabır", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, 2008, s.439-466.

Pezdevî, Ebû'l-Yüsr. *Ehl-i Sünnet Akâidi*, (Çev. Şerafeddin Gölcük), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1980.

Râzi, Fahreddin. *et-Tefsirü'l Kebir*, Cilt IX, Darü'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut 1990.

_____, *Mefâtihu'l-Gayb, (Tefsîru'l-Kebîr)*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 2004.

Sami, Şemseddin. *Kamus-i Türkî*, (Nşr. Ahmet Cevdet), 13. Baskı, İkdam Matbaası, İstanbul 2004.

Sarı, Mevlüd. *el- Mevarid (Türkçe Arapça Lüğat)*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1991.

Sarıkaya, Berat. ve Şeren, Zeynep. “İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, 2017, s.69-88.

Serrâc, Ebû Nasr. *el-Luma*, (Çev. H. Kâmil Yılmaz), Altınoluk Yayınları, İstanbul 1996.

_____, *el- Lüma (İslam Tasavvufu)*, (Çev. H. Kâmil Yılmaz), Erkam Yayınları, İstanbul 2012.

Sabûnî, Nureddin. *el-Bidâye fî usûli'd-Dîn*, M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.

Sert, H.Emin. “Kur'an-ı Kerim Işığında Güven Duygusunun Kaynağı Olarak Müslümanlık Bilinci”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, 2008, s.197-225.

Simahi, M. Ali İzzü'l Arab. *Havliyyetü Külliyyetü Usulü'd-Din*, Caniatü'l Ezher, Kahire 1989.

Soysaldı, Mehmet. “Gerçek Mutluluğa Erişmenin Yolları”, *Somuncu Baba Dergisi*, Sayı 172, 2015, s.70-73.

Sübkî, Tâceddin. *Tabakat'u-Şafiiyyeti'l-Kübra*, c.VI, Daru İhyai'l-Kütübü'l-Arabiyye, Kahire, 1999.

Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Tasavvufa Giriş el-Mukaddime fi't-Tasavvuf*, (Tercüme: Ali Akay), İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2014.

Sülün, Murat. *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

Şahin, Hasan. *Gazzâli 'nin İlim, Akıl ve Felsefeye Bakış Tarzı*, Erciyes Üniversitesi Cevher Nesibe Tıp Tarihi Gazzâli Tebliğleri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1988.

- Şahin, Meryem. *Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2018 (Yayınlanmamış doktora tezi).
- Şerîf, Miyân Muhammed. *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, İnsan Yayınevi, İstanbul 1997.
- Şirvanî, Seyyid Yahya. *Şifai' l-Esrâr*, (haz. Mehmet Rıhtım), Sufi Kitap, İstanbul 2011.
- Tabatabaî, Allame Muhammed Hüseyin. *el-Mizan fî Tefsiri' l Kur'an*, (Çev. Salih Uçar), Kevser Yayınları, İstanbul 1999.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Taberi Tefsiri*, c.II, (Çev. Mehmet Keskin), Akide Yayıncılık, İstanbul 1995.
- _____, *Câmiü' l-beyân an te'vili ayi' l-Kur'an*, (Thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Dâru Âlemi' l-Kütüb, Riyâd 2003.
- Taftazani, Sa'düddîn. *Şerhul Akaid-i Nesefi Tercümesi*, (Çev. Ali Haydar Doğan), Yasin Yayınevi, İstanbul 2011.
- Taylan, Necip. *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- Tehânevi, Muhammed Ali. *Mevsuatu Keşşafî Istılahati' l-Fünun ve' l-Ulum*, Mektebetu Lübnan Naşirun, Beyrut 1996.
- Topaloğlu, Bekir. ve Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.
- Türk, Ahmet. *Var Olan Gerçek Var oluş Gerçeği*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2009.
- Türkan, İbrahim. "Tevekkülün Çocuk Yetiştirmedeki Yeri", *İlim Dini Düşünce ve Kültür E-dergisi*, Sayı 24, 2017, s.14.
- Türker, Ömer. "İlâhî Fiillerin Nedenliliği Sorunu: Gazzâlî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, 2007.
- Uludağ, Süleyman. *Amel*, TDV İslâm Ansiklopedisi – DİA, İstanbul 1991.
- _____, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994.
- _____, *Gazzâlî*, TDV İslâm Ansiklopedisi – DİA, İstanbul 1996.
- _____, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.

_____, “Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazzâlî”. *Diyanet İlmi Dergi*, Sayı 47, 2011.

_____, *Tasavvuf ve Tenkit*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2011.

Uslu, Ferit. *Felsefi Açısından İmanı Temellendirme*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.

Ülken, Hilmi Ziya. *İslam Düşüncesi*, Ülken Yayınevi, İstanbul 1995.

Watt, Montgomery. *Müslüman Aydın*, (Çev. Hanifi Özcan), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1989.

Wolfson, Harry Austryn. *The Philosophy of the Kalam*, Harvard University Press, Cambridge 1976.

Yakut, Selahattin ve Certel, Hüseyin. “Öğretmenlerde Yalnızlık Düzeyinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 2016, s.69-94.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dinin Kur'an Dili*, (Derl. Sadık Kılıç ve Lütfullah Cebeci), Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

_____, *Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali ve Muhtasar Tefsiri*, Çelik Yayınevi, İstanbul 2012.

Yeşilyurt, Temel. *Kadere İman Mes'elesi, İçinde: İnsan İradesi ve Kudreti İlahiyye Bağlamında Kader Mes'elesi*, (Ed. İlyas Çelebi), Ensar Yayınları, İstanbul 2011.

Yılmaz, Sinan. *İlahi Sır: Kader*, Feyyaz Yayınları, İstanbul 2011.

WEB_1. (2018). Peygamberimizin Hayatından Tevekkül Örnekleri.
<https://www.islamveihsan.com/peygamberimizin-hayatindan-tevekkul-ornekleri.html> (19.06.2020).

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Mustafa GÖREGEN

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 05.05.1974

Medeni Durumu: Evli

Tel: +90 537 706 01 41

E-mail: mustafa.goregen@hotmail.com

Yazışma Adresi: Dere Mah. Reyhan Apt. 3/4 Merkez/MUŞ

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	ERÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü	2020
Lisans	Gazi Üniv. Çorum İlahiyat Fak.	2001
Lise	Ankara Mamak Lisesi	1993

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2003-2011	Diyanet İşleri Başkanlığı	İmam-Hatip
2011- Halen	Milli Eğitim Bakanlığı	Öğretmen

Yabancı Dil: İngilizce, Arapça